

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

Toshkent Moliya instituti

Islomov A.

Egamov E.

**IQTISODIY
TA'LIMOTLAR
TARIXI**
(ma'ruzalar matni)

Toshkent – 2009

Islomov A., Egamov E. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. Ma'ruzalar matni. -T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2009.

Mazkur ma'ruzalar matni kadrlar tayyorlash milliy dasturi, oliy o'quv yurtlarida bakalavrlar tayyorlash davlat andozasi talab-larini hisobga olgan holda "Iqtisodiy ta'limotlar tarixi" fani dasturi asosida tayyorlandi. Har bir mavzu bir-biri bilan manti-qan bog'langan bo'lib, turli davrlarda yashab ijod qilgan olim va mutafakkirlarning iqtisodiy fikrlar sohasidagi tarixiy mero-si va g'oyaviy boyliklarini o'rganishga qaratilgan. Iqtisodiy fan-da oldin amal qilib kelgan va hozir amal qilayotgan alohida mak-tab va yo'nalishlarning kontseptsiya va nazariyalari, ularning o'zaro bog'liqligi va o'ziga xos xususiyatlariga alohida e'tibor qaratil-gan. Ularni o'rganish iqtisodiy bilimlarni mustahkamlashga va chuqurlashtirishga, mamlakatimizda va jahonda sodir bo'layotgan iqtisodiy hodisalarni mustaqil tahlil qilishga va to'g'ri xulosa chiqarishga yordam beradi.

Ma'ruzalar matni barcha yo'nalishdagi bakalavrlar uchun mo'ljallangan.

Mazkur qo'llanma Toshkent Moliya instituti qoshidagi Oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy kengashning 2006 yil 22 iyuldagi 8-sonli qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

Taqrizchilar: i.f.d, prof. Shodmonov Sh.
i.f. n., dots. Jo'raev T.

1 – mavzu. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanining predmeti, uslubi va Qadimgi Dunyodagi iqtisodiy ta'limotlar

R E J A :

1. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanining predmeti va uslubi.
2. Qadimgi Sharqdagi iqtisodiy fikrlar.
3. Qadimgi Gretsiyadagi iqtisodiy qarashlar.
4. Qadimgi Rimdagi iqtisodiy qarashlar.

1. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi fanining predmeti va uslubi

“Iqtisodiy ta'limotlar tarixi” fani iqtisodiy fanlar tizimida alohida o'rin tutadi. U mustaqil fan sifatida iqtisod-chi mutaxassislarni tayyorlashda, ularning iqtisodiy bilim, mala-kasini oshirishda katta rol o'ynaydi.

“Iqtisodiy ta'limotlar tarixi” fanining o'rganish predmeti – iqtisodiy jarayonlarga bo'lgan iqtisodiy qarashlar evolyu-tsiyasi, iqtisodiy g'oya va nazariyalarning shakllanish, rivojlanish qonuniyatlari va ularning almashinuvining tarixiy jarayoni hi-soblanadi. Iqtisodiy ta'limotlarning vujudga kelishi va rivojlanishi tahlili yozuv ixtiro qilingan quldorlik davrdan boshlab ijtimoiy taraqqiyotning barcha tarixiy jarayonlarini, barcha tarixiy davrlarni o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy ta'limotlar bilan jamiyat iqtisodiyoti bevosita bog'liq. Jamiyatning rivojlanishida uning ahamiyati juda katta. Iqtisodiy ta'limotlar iqtisodiy jarayonlarni to'g'ri aks ettirish, ularga faol ta'sir ko'rsatish orqali ijtimoiy taraqqiyotning tezlashishiga ta'sir ko'rsatadi. Hammaga ma'lumki, ko'pchilik kontseptsiyalar (masalan, yangi klassik yoki keynschilik) davlatlar-ning iqtisodiy dasturlari asosi hisoblanib kelindi.

Iqtisodiy ta'limotlar tarixiy rivojlanish jarayoniga muvofiq tarzda o'rganiladi. Shu bilan birga, shu narsani qayd qilish kerakki, iqtisodiy ta'limotlar tarixi zamonaviylikka yo'naltirilgan. Bu ko'rib chiqilayotgan muammolarning hozirgi kun-dagi dolzarbligi bilan ifodalanadi. O'tgan davr iqtisodiy ta'limotlari tahlili ehtiyojlarni to'la qondira olmaydi, qolaversa, bunday tahlillar faqat tarixiy jarayonlarni o'rganish uchun amalga oshirilmaydi. Albatta, bugungi kunning dolzarb muammolarini to'la hal etishda o'tgan davr iqtisodchilaridan tayyor javob topish qiyin, ammo o'tgan donishmandlarning fikr-mulohazalari hozirda va kelajak to'g'risida to'g'ri xulosa chiqarish va yangi g'oyalarni yaratish uchun imkon beradi. Zero, tarixiy tajriba shu-nisi

bilan ham qimmatlidir. Tarixiy o'tmishni bilish hozirgi davr ibtidosini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

“Iqtisodiy ta’limotlar tarixi” fanini o’rgangach, iqtisodchi mutaxassislar, eng avvalo, jahon iqtisodiyoti va milliy iqtisodiyot rivojlanishining ob’ektiv qonunlarining mohiyatini ochib berish, muqobil xo’jalik qarorlarini asoslab berish va keyinchalik ularni amalga oshirishda ijobiy yondashish uchun zarur bo’lgan o’zlarining tadqiqot mahoratlarini oshiradilar.

Demak, iqtisodchi mutaxassislarni tayyorlashda zarur bo’lgan fanlarning biri sifatida, iqtisodiy ta’limotlar tarixini o’rganish, bir tomondan, ularda umuminsoniy va professional madaniyatni shakllantirish maqsadida zarur bo’lsa, ikkinchi tomondan, turli davrlardagi nazariy maktab, oqim va iqtisodiy yo’nalish vakillarining nazariy meroslarini yaqin zamondagi tarixi-mizga xos bo’lgan noto’g’ri talqin qilishdan holi bo’lishda sotsiologiya va politologiya bilan birga yana tarixiy iqtisodiy bilimlarni egallash uchun ham zarur.

Iqtisodiy ta’limotlar tarixi quyidagi bir qator progressiv uslublarga asoslanadi:

- *har qanday tadqiqotning asosi uslubi sifatidagi dialektika, induksiya va deduktsiya, analiz va sintez;*
- *o’tmishdagi iqtisodiy qarashlarni o’rganishda abstrakt va konkretlikni ajratish;*
- *iqtisodiy nazariya va amaliyot o’rtasidagi o’zaro bog’liqlikning tahlili, iqtisodiy ta’limotlardagi umumiylik, yagona va alohidalikni aniqlash.*

Iqtisodiy ta’limotlar tarixini o’rganishda umumiylik, yagona va alohidalik uslubini tovar tahlili misolida ko’rish mumkin:

umumiylik – tovar iste’mol qiymat va almashuv qiymatga ega ekanligi;

yagona – tovar konkret foydalikka ega ekanligi;

alohidalik – tovar ne’matlarning maxsus ko’rinishi ekanligi.

“Iqtisodiy ta’limotlar tarixi” fani boshqa iqtisodiy fanlar, ayniqsa, “Iqtisodiyot nazariyasi” fani bilan bevosita bog’liq. “Iqtisodiyot nazariyasi”da, asosan, eng muhim iqtisodiy kateqoriyalarning so’nggi davr uchun tahlili beriladi. “Iqtisodiy ta’limotlar tarixi” fani kishilik jamiyati taraqqiyotining turli bosqichlarida ilgari surilgan iqtisodiy qarash, g’oya, nazariya va ta’limotlarni, ularning o’ziga xos xususiyatlarini va umumiy tomonlarini tarixiy nuqtai nazardan tadqiq etadi.

2. Qadimgi Sharqdagi iqtisodiy fikrlar

Kishilik jamiyatining dastlabki davrlaridan boshlab xo'ja-lik yuritish to'g'risida u yoki bu ko'rinishdagi iqtisodiy fikrlar amal qilib kelgan. Lekin o'sha paytdagi iqtisodiy fikrlar to'g'risidagi ma'lumotlar bizning davrimizga etib kelmagan. Chunki ularni avlodlardan-avlodlarga, asrlardan-asrlarga olib o'tuvchi vosita – yozuv bo'lmagan. Demak, iqtisodiy fikrlarning paydo bo'lishi va shakllanishi yozuv bilan bevosita bog'liq. Yozuv qachon paydo bo'lgan? Yozuv bundan olti ming yil avval, miloddan to'rt ming yil oldin o'sha davrning madaniyat o'chog'i hisoblangan Mesopotamiyada ijod qilindi. Qadimgi grek tarixchilari hozirgi Iroqdagi Dajla va Furot daryolarning oralig'idagi joylarni «**Mesopotamiya**» deb atagan. Bu grekcha so'z bo'lib, «ikki daryo oralig'i» ma'nosini bildiradi. Dajla va Furot daryolari hozirgi Turkiya chegarasidan boshlanib, sharq tomon oqib Fors ko'rfaziga quyiladi. Bu ikki daryo atrofidagi joylarning tuprog'i unumdor, suvi ko'p bo'lib, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga juda qo'l kelardi. Ayni zamonda ikki daryo vodiysining janubiy qismidagi asosiy mahalliy xalq shumerlar bo'lib, eng dastlabki yozuvni o'shalar yaratgan. Dastlabki yozuv ijod qilingandan keyin, Misr va Qadimgi Sharqdagi xalqlar tarix tiliga kira boshladi. Demak, o'sha davrdan, ya'ni Qadimgi Dunyo - quldorlik davridan boshlab dastlabki iqtisodiy fikrlar shakllana boshladi.

Ko'xna Bobil iqtisodiy fikrlari. Qadimgi Sharqda ancha rivojlangan davlatlardan biri Bobil bo'lgan. Unda xususiy mulkchilik va tovar-pul munosabatlari nisbatan tez rivojlana boshladi. Jamiyatdagi kishilar borgan sari ko'proq tovar ayir-boshlashga jalb qilinardi. Ularning ba'zilari sudxo'rlar to'riga ilinib, xonavayron bo'ldi va qullarga aylandi. To'la huquqli bo'lmagan (qaram) kishilar qatlamining ancha ko'payib borishi vujudga kela boshladi. Harbiylar va soliq to'lovchilardan ajralib qolishga olib keluvchi bunday jarayon davlatni zaiflashtirgan. Jamiyatdagi erkin kishilarni sudxo'rlardan himoya qilish maqsa-dida (ularning mulkini himoya qilish, savdo, ijara va boshqa shartlarini qonuniy ravishda rasmiylashtirish) xususiy, huquqiy munosabatlarni davlat tomonidan tartibga solinishi zaruriyati kuchaydi. Davlat bu vazifalarni qonunchilik yo'li bilan hal qilishga uringan. Bu borada iqtisodiy fikrlar nuqtai nazardan **Eshnunn podshohi qonunlari (m.o. XX asr.)** va **Xammurapi qonunlari (m.o. XVIII asr.)** ancha diqqatga sazovor.

Eshnunn qonunlari matni asosiy mahsulotlarga qat'iy baho

o'rnatishdan boshlanadi: "1 gur (o'lchov birligi, ba'zi ma'lumot-larda 300, ba'zilar da esa – 252,6 l. teng) arpa (sotilishi kerak) 1 sikl (8,4g) kumushga ... 3 ka (1 ka 0,84 l. teng) birinchi sortli yog' (sotilishi kerak) 1 sikl kumushga, 1 sut (5 l., ba'zi ma'lumot-larda – 8,4 l.) va 2 ka kunjut yog'i (sotilishi kerak) 1 sikl kumushga ..." va boshqalar ko'rsatilgan. Birinchi paragrafda arpa, yog', teri, tuz, mis va boshqalarning kumushdagi narxi o'rnatilgan (mahsulotlar shunday miqdorda olinishi kerakki, ularning qiy-mati 1 siklga teng bo'lsin); ikkinchi paragrafda har xil turdagi yog'ning arpadagi narxi ko'rsatilgan. Demak, asosiy umumekvivalent sifatida arpa bo'lgan. Buning ustiga, ushbu ekvivalentlar o'rtasida qat'iy muvofiqlik o'rnatilgan. Birinchi navbatda arpaning kumushda ifodalangan narxining ko'rsatilishi tasodifiy emas. Qat'iy narxning o'rnatilishi qonun tuzuvchilarga yollanma va ijara haqi darajasini, jarima miqdorini, foiz me'yori tarbiya uchun to'lov va boshqalarni aniqlash imkonini beradi. Yillik foiz me'yori kumushda 20 % va donda 33 1/3 % tashkil etgan. Shu narsani qayd qilib o'tish kerakki, Qadimgi Misrda hatto keyingi davrlarda (X-VIII asr m.o.) sudxo'rlik foiz me'yori tez-tez 100 %gacha ko'tarilib turgan. Eski Bobildagi uncha ko'p bo'lmagan foiz me'yori davlatning nafaqat mamlakat xo'jaligi hayotiga arala-shuvidan dalolat beradi, balki tovar-pul munosabatlarining ancha rivojlanganligini ham aks ettiradi. Qadimgi Misr iqtisodiyoti Yaqin Sharqdagiga nisbatan ancha natural bo'lgan. Demak, podsho qonunlari tovar-pul munosabatlarining rivojlanishida ijobiy rol o'ynagan.

Qadimgi Bobilda Xammurapi (m.o. 1792-1750 y.) podsholik qilgan davrda tayyorlangan qonunlar to'plami ancha obro' qozongan. U nafaqat bir qator qadimgi huquq me'yorlarini qayta ishlab chiqqan, balki miloddan avvalgi XVIII asrga qadar Qadimgi Mesopotamiyada tarkib topgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabat-larni ham tartibga solishga harakat qilgan.

Qonun matni kirish qismidan, hozirgi tasniflash bo'yicha 282 moddani o'z ichiga olgan asosiy qismdan va xulosadan iborat. Unda xo'jalik hayotiga oid iqtisodiy fikrlar ham aks ettirilgan. Shu narsa diqqatga sazovorki, bir guruh moddalarda Bobil fuqarolarining mulkini himoya qilish, ijara, sudxo'rlik va ishga yollash masalalari ko'rib chiqilgan.

Qonundagi asosiy narsa Bobil fuqarolarining mulkini himoya qilish yoki shunday sharoit yaratishdan iboratki, unda "*kuchlilar kuchsizlarni surib chiqarmasinlar*". Bunda asosiy e'ti-bor saroy,

ibodatxona mulkini hamda bobillik fuqarolar va davlat xizmatchilarining, birinchi navbatda, harbiylarning mulkini himoya qilishga qaratilgan. Xammurapi qonunlarida ularning ulushi (erlari) sotilishi man etiladi. *“Sipoh yoki soliq to’lovchiga tegishli bo’lgan dala, uy, bog’, - deyiladi qonunda, - kumushga sotilishi mumkin emas”*. Bundan tashqari, qonunda o’z mamlakati tashqarisida qul sifatida sotib olingan bobillik fuqarolar o’z vataniga qaytgach, erkinlikka erishishi zikr etilgan.

Qonunda sudxo’rlar zo’ravonligiga qarshi qaratilgan moddalar ham mavjud. Hosil kam bo’lgan paytlarda qarzlarni to’lash muddatini bir yilga cho’zishga ruxsat berilgan (qo’shimcha foiz to’lovisiz). Xammurapi qonunlarida sudxo’rlar o’z holicha, qarzdorlarning ruxsatisiz qarz evaziga ularning hosilini tortib olishi man etilgan. Ular qat’iy ravishda puldagi (20%) va natural shakldagi (33 1/3 %) foiz me’yorini aniq belgilab bergan.

Xammurapi kodeksida tutqunlarga nisbatan yomon munosabatda bo’lgani uchun sudxo’rlarni hatto jazolash (shu jumladan, qonuniy yo’l bilan ham) ko’zda tutilgan. Sudxo’rlikning keng rivojlanishiga to’sqinlik qiluvchi asosiy omillardan biri qarzdorlik uchun qullik muhlatining uch yil bilan cheklanishidir (to’rtinchi yili unga erkinlik berilishi lozim bo’lgan). Biroq sudxo’rlikka qarshi qonunchilikda izchillik bo’lmagan. Xususan, qarzdorni ozod etishda uni ishlab chiqarish yoki yashash vositalari bilan ta’minlash nazarda tutilmagan. Hech qanday vositasi bo’lma-gach, ozod etilgan qarzdor yana qaytib sudxo’rga murojaat qilishga majbur bo’lgan.

Xammurapi qonunlarida yollanma munosabatlarni tartibga solishga katta e’tibor berilgan. Uning juda ko’p turdagi shakllari ko’rib chiqilgan bo’lib, hatto yollanma mehnat uchun to’lov miqdori ham aniq qilib ko’rsatib berilgan.

Asosiy maqsad ishlab chiqarishni, birinchi navbatda, qishloq xo’jaligini rivojlantirishni qo’llab-quvvatlash, mehnatsiz daromad topishga qarshi kurashish bo’lgan. Umuman, xususiy mulkchilik, shu jumladan, erga bo’lgan xususiy mulkchilik tan olingan. Birovning xususiy mulkiga ko’z olaytirgan, unga zarar etkazganlar iqtisodiy jihatdan jazolangan.

Shunday qilib, eski Babil podsholigi qonunlarida davlat tartiblashining va aholi iqtisodiy faoliyatini nazorat qilishning turli shakllari ko’zda tutilgan. Ular real iqtisodiy jarayonlarga, tovar-pul munosabatlarini rivojlanishiga, fuqarolar mulkini himoya qilishga

o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. Shu bilan birga bu qonunlar Osiyodagi boshqa mamlakatlarda iqtiso-diy fikrlarning rivojlanishida katta rol o'ynadi.

«Avesto»dagi iqtisodiy fikrlar. Qadimgi Markaziy Osiyo xalqlari (ajdodlarimiz) miloddan ancha ilgari rivoj topgan. Buni dunyodagi eng qadimiy dinlardan biri - Zardushtiylik dini-ning muqaddas kitobi hisoblangan «**Avesto**» ham isbotlaydi. Olingan ma'lumotlarda «Avesto» kitobining muallifi **Zardusht (m. av. 589-512 y.)** bo'lganligi qayd etiladi. U Markaziy Osiyo hududida faoliyat ko'rsatgan ilohiyotchi, faylasuf, shoir va tabiat-shunos olim bo'lgan.

«Avesto» boshidan oxirigacha er yuzida adolat qaror topishi uchun kishilarning rangidan, tilidagi va urf-odatlaridagi farqlaridan qat'iy nazar ularning ro'shnoli hayoti uchun kurashuv-chi jasur, halol, pok insonlarni shakllantirish va tarbiyalash g'oyasi bilan sug'orilgan. Unda xalqlarning qadimgi davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, diniy qarashlari, olam to'g'risidagi tasavvurlari, urf-odatlari, ma'naviy madaniyatlari o'z aksini topgan. «Avesto»da Er dumaloq shaklda yaratilganligi, uning atrofi okeanlar bilan o'ralganligi haqida yozilgan. Unda 16 mamlakatning nomi ko'rsatilgan bo'lib, ulardan to'qqiztasi (masalan, Sug'diyona, Marg'iyona, Nisoya, Gurgon, Varana va boshqalar) Markaziy Osiyo hududida joylashgan.

«Avesto» shakllanishi davrida kishilik jamiyati yanada rivojlana bordi. Ko'chmanchilikka asoslangan Markaziy Osiyoda eski turmush tarzi o'rnini o'troq yashash egallay boshladi, sug'ori-ladigan dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik borgan sari taraqqiy etdi. Yangi-yangi shaharlar, obod qishloqlarning paydo bo'lishi o'troq yashash turmush tarzining afzalliklarini ko'rsata bordi. Ana shu o'troqlik turmush tarzining odamlarga benihoya kulfatlar keltirayotgan ko'chmanchilikka asoslangan turmush tarziga nisbatan afzalliklarini ko'rsatib berishda «Avesto»ning ahamiya-ti kattadir.

«Avesto»da: «... *erga yaxshi, sog'lom urug'lar sepishdan ortiq savob ish yo'q...*» deyilib, xalq xo'jaligi sohasida dehqon-chilikning muhim ahamiyat kasb etishi ko'rsatib beriladi. «*Olam go'zalligi dehqondan, dehqonchilikdan, kimki erga urug' qadabdiki, u odamiylikka iymon keltiradi, yagona shu yo'lgina haqiqat bo'lib, qolgani sarobdir*», –deyiladi unda. Qo'riq va bo'z erlarni o'zlash-tirish, uni jamoa o'rtasida adolatli taqsimlash eng savobli ishlardan hisoblangan. Asarda oziq-ovqat tayyorlash, uy hayvon-larini va chorva mollarini ko'paytirishga ham alohida e'tibor berilgan.

«Avesto»da er, suv, havoni bulg'ash, ifloslantirish og'ir gu-noh hisoblanadi. Bunday ibratli tasdiqlash bugungi avlodlarni ham tabiatga, atrof-muhitga aslo yaxshiyona munosabatda bo'lmas-likka chorlaydi.

Kitobda ijtimoiy-iqtisodiy muammolar aks ettirilgan holda shunday deyiladi: «*Yomon ovqatlangan xalq na yaxshi, kuchli ishlovchilarga va na sog'lom baquvvat bolalarga ega bo'ladi... Yomon ovqatlanishdan odob-ahloq ham aynib ketadi. Agar non mo'l-ko'l bo'lsa, muqaddas so'zlar ham yaxshi qabul qilinadi*». Bu erda biz sog'lom avlod to'g'risida, iqtisodiy va madaniy, ma'naviy yuksalish o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjudligi to'g'risida fikr yuritil-ganligini ko'ramiz. O'sha davrda aytilgan bunday fikrlar, ajdod-larimiz Qadimgi Dunyo madaniyatida yuqori yutuqlarga erishgan-ligidan dalolat beradi.

Bu noyob kitobda patriarxal urug' jamoasi haqida, uning tugatilishi davrida iqtisodiy tengsizlik, sinfiy tabaqalanish haqida qimmatli ma'lumotlar beriladi. Demak, «Avesto» milod-dan avvalgi IX-VII asrlar ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma'naviy hayot haqida g'oyat muhim ma'lumotlar beruvchi bebaho obida, xalqimizning merosiy boyligidir.

Artxashastra» ta'limoti. Qadimgi Hindiston xo'jaligi, ijtimoiy tuzumi va iqtisodiy fikrlarini o'rganishning asosiy manbai «**Artxashastra**» asari hisoblanadi (m.o. IV asr oxiri). Uni podsho Chandraguptianing maslaxatchisi **Kautilya** yozgan deb taxmin qilinadi. Bu mashhur asar 15 kitobdan iborat bo'lib, «artxa» so'zi – foyda, moddiy manfaat, «shastra» – ilm, ilmiy asar ma'nosini bildiradi.

Birinchi kitobda podshoning turmush tarzi to'g'risida ko'rsat-malar berilgan, ikkinchisi turli davlat idoralarining rahbar-lari faoliyatiga bag'ishlangan, uchinchi va to'rtinchisida sud va jinoyatchilarni jazolash savollari ko'rib chiqilgan, so'ngra tashqi siyosat usullari to'g'risida, maxfiy xizmat to'g'risida, armiyani tashkil qilish va shu kabilar to'g'risida so'z yuritiladi.

«Artxashastra»ning eng boshidayoq podsho to'rtta «ilmni» bilishi zarurligi to'g'risida fikr yuritiladi. Ulardan biri iqtisodiyot hisoblanadi. «Iqtisodiyot» (ekonomika) dehqonchilik, chorvachilik va savdo sifatida ko'riladi. Mamlakatda qishloq xo'jaligi, eng avvalo dehqonchilik asosiy soha hisoblangan. «Artxashastra»da aytilishicha, davlat yangi mintaqalarni tashkil etish va odamlarni u erlarga o'rnashtirish ishlarini amalga oshirishi kerak. Yangi ko'chib kelganlarga er soliq to'lash sharti bilan shaxsiy foydalanishga berilgan. Dehqon, hunarmand mehna-ti va savdo faoliyati davlat uchun boylik yaratadi. Shuning uchun davlatning

siyosati erni emas, balki odamlarni himoya qilishi kerak. «*Davlatning kuchi, – deyiladi asarda, – odamlardan tashkil topgan. Odam yashamaydigan er esa, naslsiz sigirga o'xshaydi – undan na sut sog'ib olib bo'ladi*».

«Artxashastra»da davlatning manfaatini ko'zlagan holda, xo'jalikni yaxshi tashkil qilishga alohida e'tibor beriladi. Kim o'z erini ishlatmasa yoki yomon ishlasa, uning erini tortib olish va yaxshi ishlaydigan xo'jayinlarga berish tavsiya etiladi.

Davlat bozor bahosini tartibga solib turishning chora-tadbirlarini ko'rib chiqishi lozim. Bahoning mavsumga qarab tebranib turishini bartaraf etish uchun, davlatning kerak paytda muomalaga chiqaradigan tovar zaxirasi bo'lishi kerak. Bu bilan tovarlar bahosi barqarorligini ta'minlashga erishiladi.

«Artxashastra»da irrigatsiya ishlarini yaxshilash ham nazarda tutilgan. «*Sug'orish sistemalarini qurish, – deyiladi unda, – hosilning manbai hisoblanadi...*» Sug'orish sistemasiga etkazilgan har qanday zarar uchun og'ir jazo, hatto o'limga mahkum etish tavsiya etiladi.

«Artxashastra»da davlatning moliya muammolarini echishga katta ahamiyat beriladi. Davlatning daromadlari davlat xo'jaliklari foydasidan, har turli soliq va boj to'lovlaridan tashkil topgan. Xarajatlar qismiga kelsak, davlat sanoatni, savdoni rivojlantirishga, jamoa ishlariga mablag' ajratib kelgan. Davlat xo'jaligi va soliq tizimi bilan bog'liq bo'lgan moliya idoralari-ning to'g'ri ishlashi uchun, «Artxashastra»da aytilishicha, daromad va xarajatlarning qat'iy hisob-kitob xujjatlari olib bori-lishi zarur. Podsho xazinani o'g'irlovchi amaldorlarni bartaraf etishi kerak. Ammo bu erdagi o'g'irlikni aniqlash juda qiyin bo'lgan. «Artxashastra» xazina mulkini o'g'irlashning 40 xil usulini ko'rsatib beradi va ayyor amaldorning hiylasini bilishdan ko'ra, osmondagi qushning yo'lini aniqlash osonligini qayd qilib o'tadi. «*Suvda suzib yurgan baliq, o'sha suvdan ichayaptimi, yo'qmi bilib bo'lmaganidek, ishga biriktirilgan amaldor mulkni o'zlashtirayaptimi, yo'qmi aniqlab bo'lmaydi*», – deyiladi asarda. Shu bois suiiste'mol qilishning har xil usullarini o'rganib olmasdan avval, amaldorlarni tez-tez o'zgartirib turish tavsiya etiladi.

Iqtisodiy siyosat sohasida «Artxashastra», podshoni ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishga, narx-navoni tartiblashga, davlat byudjeti aktiv balansini saqlashga – «daromadlarni ko'paytirish va xarajatlarni kamaytirishga» davlat etadi. Qadimgi Hindistonning bu atoqli asari nafaqat ijtimoiy rivojlanishning ancha yuqori darajasini,

balki Qadimgi Hindiston iqtisodiy fikrlarining xarakterli belgilarini ham ko'rsatib berdi.

Qadimgi Xitoy iqtisodiy g'oyalari. Qadimgi Xitoy mutafak-kirlari ichida **Konfutsiy (m.av. 551 – 479 y.)** alohida o'rin tutadi. Konfutsiyning fikrlari uning shogirdlari yozib qoldirgan «**Lun Yuy**» («**Suhbat va mulohaza**») to'plamida aks ettirilgan. Uning fikricha, mehnat ham kishilarning, ham davlatning boyligini ko'paytiradi. Konfutsiy «buyuk jamoa mulki» (dehqon-lar jamoasi mulki) va xususiy egalik (quldorlar mulki)ni farq-laydi, ikkinchisini ko'proq qo'llaydi. Bu erda u xususiy mulkni xo'jalik yuritishda ustun qo'yadi. Konfutsiy aqliy mehnat bilan jismoniy mehnat farqini ko'rsatib, aqliy mehnat bilan «yuqori» tabaqali kishilar, jismoniy mehnat bilan esa, asosiy qismi qullardan iborat bo'lgan «oddiy» kishilar shug'ullanadi, deb qayd qilib o'tadi.

Konfutsiy ta'limotiga ko'ra, bilimdon hukmdor – u «*xalqning otasi*», «*to'g'ri amal qilishning*» va *boylikni ancha tekis taqsim-lashning kafolati*. Uning tasdiqlashicha, Alloh va tabiat tomo-nidan jamiyat toifalarga ajratilgan, shu bilan birga u har bir odamni ma'naviy yuksalishga da'vat etgan, kattalarga bo'lgan xurmat qoidalari to'g'risida, farzandlik burchi to'g'risida, aka-ukalar o'rtasidagi do'stlik to'g'risida qimmatli fikrlarni ilgari surgan. Konfutsiy ta'limotidan shu narsani ko'rish mumkinki, agar reglamentlashtirilgan patriarxal munosabatlarda ustalik bilan xo'jalik yuritilsa, «xalqda hamma narsa muhayyo bo'ladi».

Xitoyda miloddan oldingi IV-III asrlarda Xitoylik mualliflar birgalikda yozgan asar «**Guan-tszi**» g'oyalari keng tarqalgan. Bu asarda ilgari surilgan ba'zi masalalar, garchi ular ziddiyatli bo'lsa-da, bugungi kunda ham diqqatga sazovor. Masalan, asarda oltin marvarid alohida boylik sifatida ko'rilmaydi; bunday boylik deb, eng avvalo, moddiy ne'matlar (tovar) e'tirof etiladi. Asarda ko'rsatilishicha, bir tomondan, «oltin davlat resurslarini hisoblash o'lchovi hisoblanadi», ikkinchi tomondan, u «xalq ommasini uchun muomala vositasi bo'lib xizmat qiladi». Asarda barqaror iqtisodiy rivojlanishning zarurligi to'g'risida aniq fikr yuritiladi va qaerda nonning narxi tartiblanib turilsa, o'sha erda tinchlik, osoyishtalik bo'ladi, deb qayd etiladi. Iqtisodiyotni tartibga solib turish uchun, asar mualliflari davlatning don zaxiralarini tashkil etishni, er egalariга imtiyoz-li kredit berishni, temir va tuzga bo'lgan to'g'ri soliqlarni egri soliqlar bilan almashtirish, ya'ni ulardan foydalanib ishlab chiqariladigan tovarlarga bo'lgan soliqni kengaytirishni tavsiya etadilar. «Guan-tszi» mualliflari «davlatni boy,

xalqni mam-nun» holda ko'rishni xohlaganlar. Asarda er va suvlarni davlat ixtiyoriga o'tkazish, ulardan daromad olish yo'lida foydalanish, baholarni tartibga solish va boshqa hozirgi kunda ham e'tiborga molik iqtisodiy g'oyalar ilgari surilgan.

3. Qadimgi Gretsiyadagi iqtisodiy fikrlar

Iqtisodiy fikrlar qadimgi Gretsiyada yana ham rivojlan-tirildi. **Ksenofont, Platon, Aristotel** asarlarida iqtisodiy muammolar maxsus tadqiqot ob'ektiga aylandi. Buni Sokratning shogirdi, Platonning zamondoshi **Ksenofont (m.o. 430-355 y.)** asarlarida yaqqol ko'rish mumkin. Uning ko'p sonli asarlari ichida «**Daromadlar to'g'risida**» va «**Ekonomikos**» (xo'jalik to'g'risida ta'lim) maxsus iqtisodiy asarlari alohida ahamiyatga ega.

Ksenofont «Daromadlar to'g'risida» asarida Afina davlati-ning iqtisodiy holatini tahlil qilib uni yaxshilashning uch yo'lini tavsiya etadi:

- 1) xorijiy kishilardan olinadigan soliqni ko'paytirish, ular-ning Afinaga kelishini rag'batlantirish;
- 2) kumush qazib olishni kengaytirish;
- 3) qullar savdosini tashkil etish.

«Ekonomikos» asarida hamda Ksenofontning alohida mulo-hazalarida quldorlik xo'jaligi iqtisodiyotiga tavsifnoma beri-ladi.

Ksenofont qishloq xo'jaligini xalq xo'jaligining eng asosiy tarmog'i deb hisoblagan. «*Qishloq xo'jaligi rivojlansa, – deb yozadi u, – boshqa faoliyat turlari ham rivojlanadi. Agar dehqonchilik pasaysa, u holda uning bilan birga suv va quruqlikdagi barcha boshqa sanoat faoliyati tarmoqlari halok bo'ladi*».

Ksenofont iqtisodiy fikrlar tarixga birinchilardan bo'lib mehnat taqsimotini tahlil qilgan olim sifatida kirib keldi. U o'zining «**Kiropediya**» asarida shunday yozadi: «Kichkina shahar-larda bitta ustaning o'zi yotoq joy, eshik, plug, stol yasaydi, ko'pincha o'sha odamning o'zi uy ham quradi... Albatta, bunday har xil hunar bilan shug'ullanuvchi odam, hammasini bir xilda yaxshi tayyorlashi mumkin emas. Aksincha, yirik shaharlarda har bir buyumga ko'pchilikning ehtiyoj sezishi tufayli, har bir ustaga o'zini boqish uchun bitta hunar etarli. Ko'p joylarda o'sha hunarning hatto bir qismi ham kifoya: masalan, bir usta erkak-larning oyoq-kiyimini tikadi, boshqasi esa – xotinlarning. Ba'zida esa odam faqat boshmoq uchun yarim mahsulot tayyorlab, boshqasi – charm kesib, uchinchi biri bichib berib, to'rtinchisi

esa – ularning hammasini birlashtirib tikib xayot kechirish uchun xaq topadi. O'z-o'zidan ma'lumki, kim muayyan cheklangan ish turi bilan shug'ullansa, o'sha uni eng yaxshi qilib bajarishga qodir».

Har qanday tovarning ikkiyoqlama xarakterini, ya'ni uning foydaliligini va almashuv qobiliyatini birinchilardan bo'lib tushungan ham Ksenofont hisoblanadi. Bundan tashqari, natural-xo'jalik kontsepsiyasi tarafdori va shunga ko'ra sudxo'rlikka qarshi bo'lganiga qaramay, u pulning zarurligi va foydaliligini tan olgan va unga xos bo'lgan muomala vositasi va jamg'arish vositasi funktsiyalarini ko'rsatib bergan.

Natural-xo'jalik kontsepsiyasi grek mutafakkiri **Platon-ning (m.o. 427-347 y.)** iqtisodiy qarashlari uchun ham xarakterli bo'lgan. Bu uning «**Davlat**» va «**Qonunlar**» asarlarida o'z aksini topgan. Birinchisida ideal davlat tuzumi loyihasi shakllan-tirilgan bo'lsa, ikkinchisida real haqiqatga ancha yaqin davlat tasvirlangan. Platon «Davlat» asarida ideal ijtimoiy tuzum nazariyasini yaratib, iqtisodiy ta'limotlar tarixiga katta hissa qo'shdi. Ideal "davlat"da yashovchi kishilar uch toifaga ajratib ko'rsatiladi:

1. Faylasuflar.
2. Harbiylar.
3. Oddiy toifa – er egalari, hunarmandlar, savdogarlar.

Bunda ijtimoiy manfaatlarni himoya qilishda oqsuyak-larning (faylasuflarning) roliga yuqori baho beriladi, negaki ular boshqa bir toifa – harbiylar (armiya) bilan birga, davlatning boshqaruv apparatini tashkil etgach, olimning fikriga ko'ra, butun jamiyatni boshqaradi. Bunda faylasuflar ham, harbiylar ham hech qanday mulkga egalik qilmaydilar (davlat manfaatlari yo'lida chalg'ib ketmaslik uchun); ularning moddiy ta'minotini tekischilik tamoyili asosida davlat o'z zimmasiga oladi. Barcha xo'jalik ishlari, shu jumladan, mulkka egalik qilish, uni tasarruf etish ideal davlatdagi uchinchi toifa hisoblangan–er egalari, savdogarlar va hunarmandlar zimmasiga yuklanadi. Qullar – erkin fuqarolar mulki, va shuning uchun «Davlat» muallifi tomonidan ular hech bir toifaga kiritilmadi.

«Qonunlar» asarida Platon boshqa bir loyihani tavsiya etadi va unda davlat ta'minotida bo'lgan, ya'ni yuqori toifali «fuqaro-larning» moddiy ta'minoti to'g'risidagi oldin ilgari surilgan g'oya-lar rivojlantirilgan. Bu erda faylasuf tenglik tamoyilida ja-miyat tuzilishining ayrim ijtimoiy-iqtisodiy unsurlarning tav-sifini boshqalardan oldin ko'ra bilgan. Xususan, barcha fuqarolar, Platon fikricha, ideal davlatda (qur'a bo'yicha) uy-joy,

er olish-lari mumkin. Buning ustiga er faqat unga egalik qilish va undan foydalanish huquqi bilan (ya'ni to'la bo'lmagan mulk huquqi) berilgan bo'lsa ham, uni olgan kishi keyinchalik bolalarining bi-riga aynan shu shart bilan meros qoldirish imkoniyatiga ega bo'l-gan. Fuqarolar umumiy mulkining qimmati to'rt martadan ko'p farq qilmasligi kerak.

Platonning har ikkala loyihasida o'xshashlik mavjud: davlat-ni boshqaruv apparati (birinchi loyihada) va fuqarolar (ikkinchi loyihada) oltin va kumushga ega bo'lishlari va sudxo'rlik bilan shug'ullanishlari mumkin emas. U xuddi Ksenofontga o'xshab, dehqonchilikni iqtisodiyotdagi asosiy tarmoq deb hisobladi, hunar-mandchilik va savdoni jamiyatda uncha e'tiborli bo'lmagan mashg'u-lotlar turiga kiritdi.

Antik iqtisodiy fikrlar tarixida Platon birinchilardan bo'lib bahoning asosi va darajasi to'g'risidagi savolni o'rtaga tashladi. Uning fikricha, baho davlat hokimiyati tomondan tartib-ga solinib turilishi kerak, bundan tashqari, asos sifatida shun-day baho olinishi kerakki, u o'rtacha foyda olishni ta'minlasin.

Aristotelning iqtisodiy qarashlari. Antik dunyodagi iqtisodiy fikrlarning yirik namoyandalaridan biri **Aristotel (m. o. 384-322 y.)** hisoblanadi. O'z mamlakatida shakllangan natural-xo'jalik munosabatlarini himoya qilgan bu qadimgi grek mutafak-kiri boshqa zamondoshlariga qaraganda, iqtisodiy muammolarga chuqurroq kirib borishga muvaffaq bo'lgan. Uning iqtisodiy sa-vollar bo'yicha fikr yuritgan asosiy asarlari «**Nikomaxova eti-kasi**» va «**Siyosat**» hisoblanadi. Bu erda Aristotel, xuddi Pla-tonga o'xshab, ideal davlat loyihasini ilgari suradi. Aristotel loyihasining o'ziga xosligi shundan iboratki, unda xo'jalik va ki-shilar faoliyatining barcha turlari (mayli u: erkin fuqarolar bajaradigan boshqaruv-nazorat funksiyasi bo'lsin, yoki er egalari, chorvador, hunarmandlar, savdogarlar bo'lsin) har bir toifa yashash vositalaridan foydalanishi va boylik topishi nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Shu erda Aristotel boylik topish va ehti-yojlarni qondirish usullari to'g'risida fikr yuritib, **ekonomika** va **xrematistika** tushunchalari farqini ajratib ko'rsatib beradi.

Ekonomika, Aristotel tushunchasi bo'yicha – bu, eng avvalo, dehqonchilikdagi kishilarning hamda hunarmandchilik va mayda savdo bilan band bo'lganlarning asosiy va sharaflil faoliyatidir. Uning maqsadi – insonning eng muhim ehtiyojlarini qondirish hisoblanadi, shuning uchun unga davlat g'amxo'rlik qilishi kerak.

Xrematistika – bu yirik savdo yo'li bilan boylik orttirish

mahoratidir. Aristotelning qayd qilib o'tishicha, bunday boylik orttirish maqsadiga erishishning cheki bo'lmaydi. Bunday maqsad – boylik va pul topishdir. (Shu boisdan uning chegarasi yo'q). Ekonomikadan farqli ravishda, xrematistika zarur hisoblanmay-di va tabiat qonunlariga zid deb ko'rsatiladi. Shunday kelib chiq-qan holda, Aristotelning xitob qilishicha, «ekonomika maqtovgga sazovor, xrematistika esa – tanbehga».

Qadimgi grek mutafakkirlarining ekonomika va xrematisti-kaga bo'lgan bunday munosabati, uning natural xo'jalik mavqeda bo'lganligini yaqqol ko'rsatib turibdi.

Aristotel o'zining ekonomika va xrematistika kontseptsiyasi doirasida quldorik davlat tuzilishini ideallashtirib, xo'jalik hayotining eng muhim unsurlarini sun'iy ravishda «soddalash-tirdi». Masalan, Aristotel fikri bo'yicha «haqiqatdan ham nar-salar shu qadar turli-tumanki, ularni tenglashtirib (taqqoslab) bo'lmaydi». Shunga ko'ra xulosa qilinadi: «5 qo'ndiq = 1 uyga», chunki ularni taqqoslash faqat go'yoki pul tufayli amalga oshi-rilishi «kundalik hayotda» ancha qulay. Tovar sifatidagi pulning o'zi esa, olimning fikricha, stixiyali ravishda emas, balki odamlar o'rtasidagi kelishuv natijasida kelib chiqqan va uni (pulni) «iste'molga yaroqsiz» qilib qo'yish «bizning ixtiyorimizda».

Aristotelning ekonomika va xrematistika kontseptsiyasi «kam-chiligiga» ayirboshlashning ikkiyoqlama tavsifini ham kiritish mumkin. Bu erda gap shundaki, bir joyda ayirboshlash ehtiyojni qondirishda asosiy akt sifatida ko'riladi va tovarning iste'mol qiymatini iqtisodiyot sohasining kategoriyasi sifatida talqin qilish imkonini beradi, ikkinchi bir joyda – aksincha, ayir-boshlash boylik orttirish sifatida qaraladi va tovarning alma-shuv qiymatini xrematistika sohasining kategoriyasi deyishga asos bo'la oladi.

Nihoyat, shu kontseptsiya nuqtai nazardan Aristotel savdo shakllari evolyutsiyasi bosqichlarini va pul muomalasini biryoq-lama tahlil qilib, o'zining yirik savdoga va ssuda operatsiyasiga salbiy munosabatda ekanligini namoyon etdi. Xususan, to'g'ridan-to'g'ri tovar ayirboshlash va pul vositasi orqali tovar ayir-boshlash kabi savdoning dastlabki shakllarini u ekonomika soha-siga kiritadi, savdo kapitalining harakatini, ya'ni tovar ayirboshlash jarayonida dastlabki avanslangan pulni ko'payishini xrematistika sohasiga kiritadi. Xuddi shunga o'xshash, Aristotel pul muomalasi shaklini tadqiq qiladi va pulning qiymat o'lchovi va muomala vositasi tarzida aks ettilishini – ekonomika soha-siga, pulning foydani ko'paytirish vositasi sifatida ishlatili-shini esa xrematistika sohasiga kiritadi.

4. Qadimgi Rimdagi iqtisodiy qarashlar

Rimning yirik siyosiy arbobi va yozuvchisi Katta **Mark Portsiy Katon (m.av. 234-149 y.)** o'zining «**Dehqonchilik to'g'risida**» asarida qishloq xo'jaligini halq xo'jaligidagi asosiy tarmoq deb hisoblaydi. Katon dehqonchilikni tashkil qilishning eng qulay usulini qo'llashga, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishni tashkil qilishga katta e'tibor berdi. U faqat ortiqcha mahsulotni sotish, xo'jalikda ishlab chiqarish mumkin bo'lmagan narsalarni esa sotib olish zarurligi to'g'risida fikr yuritdi. Eng foydali mahsulot deb olif yog'ini hisoblagan. Katon savdogarlar va sudxo'rlar faoliyatiga salbiy munosabatda bo'lgan.

Katon tovar qiymatidan ortiqchasini foyda deb bilgan va qiymatni to'la ravishda ishlab chiqarish xarajatlariga kiritgan. Masalan, uningcha, barcha «qiymat o'zagini» material sarflari, usta va yordamchilarga to'lanadigan haq tashkil etadi.

Atoqli Rim yozuvchisi va olim **Mark Terentsiy Varron (m.o. 116-27 y.)** xalq xo'jaligida dehqonchilik va chorvachilikni asosiy tarmoq hisobladi. U «**Qishloq xo'jaligi to'g'risida**» degan asarida o'zining iqtisodiy qarashlarini bayon etdi. Chorvachilikka katta e'tibor berib, bozor sharoitida uni eng foydali tarmoq deb bildi. Bunday xulosa qilishning asosiy sababi shundaki, o'sha davrda Italiyada don arzon bo'lgan, chunki u chet o'lkalardan ancha ko'p miqdorda olib kelinar edi, chorvachilik daromadi esa yuqori bo'lgan. Shu bilan birga, Varron, har bir xo'jalikning o'zini-o'zi ta'minlashining tarafdori bo'lgan, bozor uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishni rivojlantirishga esa uncha e'tibor bermagan.

Rim yozuvchisi **Yuniy Moderat Kolumella (1 asr m.o.)** «**Qishloq xo'jaligi to'g'risida**» degan kitobida inqiroz va kolonatning (yirik er egalari bilan bevosita ishlab chiqaruvchilar – kolonlar o'rtasidagi ishlab chiqarish munosabat-lari shakli) rivojlanishi davridagi Rim qishloq xo'jaligiga tavsif beradi. Uning fikricha, qullar erni yaxshi ishlatmaydilar, erdan yuqori hosil olish uchun qayg'urmaydilar. Kolumella urug'ni sepishdan boshlab to hosilni yig'ib olishgacha bo'lgan davrda qullar isrofgarchilik qilishini, yaxshi ishlamasligini, o'g'rilik qilishini va pirovard natijada donni qabul qilishda uning miqdorini hisob daftarida noto'g'ri ko'rsatishini aytib berdi. U qullar mehnatidan ko'ra erkin mayda ishlab chiqaruvchilar mehna-tining afzalligini isbotlab berdi. Qullarning imkon boricha erni ishlamaslikka intilishini ko'rgan Kolumella, bunday er-larni erkin kolonlarga bo'lib

berish, mayda tovar ishlab chiqa-rishga o'tish zarurligi to'g'risida fikr yuritadi. Bunday fikrning yuritilishi, Kolumellaning ishlab chiqarishni rivojlantirish savollarini nisbatan to'g'ri tushunganligidan dalolat beradi.

Respublika davridagi Qadimgi Rimning jiddiy iqtisodiy muammolaridan biri erga bo'lgan mulkchilikning oqsuyak patriitsiy-lar qo'lida to'planishi va italiyalik ko'pchilik dehqonlarning er-dan mahrum bo'lishi hisoblanadi. Xonavayron bo'lgan mayda dehqonlarni aka-uka **Tiberiy (m.o. 162-133 y.) va Gay (m.o. 153-121 y.) Grakxlar** himoya qilib chiqishdi. Patriitsiy-larning er mulkini cheklash va agrar masalalarni echish maqsadida Tiberiy Grakx m.av. 133 yilda. qonun qabul qilishni taklif qilib chiqdi. Bu qonunga muvofiq, rimlik fuqarolarga davlatning haydaladigan eridan 500 yuger (125 gektar)gacha ijaraga olish ruxsat etilgan. Bundan tashqari, bir oila 1000 yugerdan ziyod erga egalik qilishi man etilgan. Barcha ortiqcha erlar davlat ixtiyorida bo'lgan va erga muxtojlariga avlodlariga qoldirish va uncha ko'p bo'lmagan soliq to'lash sharti bilan 30 yugerdan bo'lib berilgan.

Tiberiy Grakxning agrar loyihasi qisman amalga oshirildi va natijada o'n minglab dehqonlar er olishga muvaffaq bo'ldilar. Tiberiy Grakx ataylab o'ldirilgandan keyin, uning ishini ukasi Gay Grakx davom ettirdi. Dehqonlarga er berish qaytadan bosh-landi hamda shaharlik kambag'allarga davlat xazinasidan past bahoda don sotish to'g'risida qonun qabul qilindi. Grakxlarning islohoti mayda dehqon er egaligi mavqeini kuchaytirish va aholi kambag'allashuvining oldini olishga qaratilgan edi. Islohot ancha muvaffaqiyatli bo'ldi va hatto Gay Grakx o'limidan keyin ham konservatorlar muhtojlarni er bilan ta'minlash to'g'risidagi qonunni bekor qila olmadilar.

Mark Tulliy Tsitseron (m.o.106-43 y.) taniqli davlat arbobi va mashhur notiq. U yashagan davrda davlat ancha markaz-lashgan bo'lib, savdo-sotiq rivojlandi, sudxo'rlik boyluk manbai-ga aylandi. Qadimgi Gretsiya iqtisodiy fikrlaridan farqli ravishda, Tsitseron yirik savdoni qo'llab-quvvatlab, mayda savdoga esa e'tibor qaratmadi. Tsitseronning sudxo'rlikka bo'lgan munosa-bati ziddiyatli bo'lgan. Bir joyda sudxo'rlikni ma'qullasa, ikkin-chi bir joyda uni qoralaydi. Tsitseronning savdo va sudxo'rlikka bo'lgan qarashlarida Qadimgi Rim iqtisodiyotidagi natural va tovar xo'jaligi o'rtasidagi ziddiyat o'z aksini topgan.

Tsitseron xususiy mulkchilik, yirik er egaligi va mustam-lakalarda ekspluatatsiyani kuchaytirish tarafdori bo'lgan. Dehqon-chilikni ancha samarali ish turi deb hisoblagan. U bozorni tovar bilan ta'minlashda

muhim o'rin tutgan.

Tayanch iboralar

- Mesopotamiya;
- Eshnunn qonunlari;
- Xammurapi qonunlari;
- Natural xo'jalik munosabatlari;
- “Avesto”;
- “Artxashastra”;
- mehnat taqsimoti;
- “ideal davlat”;
- xrematistika;
- ekonomika;

Takrorlash uchun savollar

1. Ilk iqtisodiy fikrlarning Qadimgi Sharqda kelib chiqishiga sabab nima?
2. Xammurapi qonunlari asosan qanday munosabatlarni tartibga solib turgan?
3. “Avesto”dagi “... *erga yaxshi sog'lom urug'lar sepishdan ortiq savob ish yo'q ...*” degan fikrning ma'nosini tushuntiring?
4. “Arxashastra”da davlat moliya muammolarini echishga qanday yondashganligi ko'rsatiladi?
5. Konfutsiyning xususiy mulk to'g'risidagi fikrini aniq-lang?
6. Aristotelning “Ekonomika”, “Xremastika” tushunchalarini har xil zamon ruhida talqin qiling?
7. Qadimgi Rim iqtisodiy fikrlarning o'ziga xos xususiyati nima?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: “Sharq”, 1998.
2. Aristotel. Soch. v 4-x. t. M.: “Misl”, 1975-83.
3. Artxashastra, ili nauka politiki. M-L.: Izdatelstvo AN SSSR, 1959.
4. Vsemirnaya Istoriya Ekonomicheskoy Misli. M.: “Misl”, 1987., 1 tom.
5. Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi T.: «O'zbekiston», 2003.
6. Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: Iqtisod-

moliya, 2005.

7. Mayburd E.M. Vvedenie v istoriyu ekonomicheskoy misli. Ot prorokov do professorov. M.: "Delo", "VITA-PRESS", 1996.

8. Razzoqov va b. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: "Moliya", 2002.

9. Titova N.E. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: "Gumani-tarniy izdatelskiy tsentr VLADOS", 1997.

10. Yadgarov Ya.S. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: "INFRA-M", 1999.

11. Xrestomatiya po istorii Drevnego Vostoka. 2 tom. M.: "Visshaya shkola", 1980.

2 – mavzu. O’rta asr davridagi iqtisodiy ta’limotlar

R E J A:

1. O’rta asr davridagi iqtisodiy qarashlarning o’ziga xosligi. Arab mamlakatlaridagi iqtisodiy g’oyalar.
2. O’rta Osiyodagi iqtisodiy qarashlar:
  - a) Forobiy;
  - b) Ibn Sino;
  - v) Yusuf Xos Hojib;
  - g) Amir Temur;
  - d) Navoiy.
3. G’arbiy Evropadagi iqtisodiy g’oyalar.

1. O’rta asr davridagi iqtisodiy qarashlarning o’ziga xosligi Arab mamlakatlaridagi iqtisodiy g’oyalar

O’rta asr davriga (feodalizm) kelib iqtisodiy hodisa va jarayonlarni ancha to’g’ri aks ettirgan iqtisodiy g’oya va nazariyalar shakllandi va rivojlandi. Ular o’sha davrdagi ijtimoiy, iqtisodiy rivojlanishidan kelib chiqqan holda o’ziga xos xususiyat kasb etadi. Bunday xususiyatlardan biri, eng avvalo, iqtisodiy g’oya va nazariyalarda diniy qarashlarning ustunligidir. O’sha davrda xo’jalik hayotidagi diniy-axloqiy me’yorlar, ularning bozor iqtisodiy munosabatlari va ijtimoiy tizimda demokratik ta-moyillarning o’rnatilishiga to’sqinlik qilishi yangi iqtisodiy g’oya, nazariyalarning din “pardasiga o’rab” berilishiga sabab bo’lgan.

O’rta asr natural xo’jalik turi yoki feodalizm Sharqdagi bir qator mamlakatlarda III – VIII va Evropadagi mamlakatlarda V – XI asrlarda o’rnatildi. Ushbu davrning boshidayoq siyosiy hokimiyat va iqtisodiy qudrat oqsuyaklar va cherkov xodimlarining qo’lida bo’lgan, ular goh ochiq, goh yashirin tarzda tovarli iqtisodiyot ko’lamining va sudxo’rlikning kengayish moyilligini qoralagan.

Arab mamlakatlarida feodal munosabatlarning shakllanishi, ijtimoiy-iqtisodiy hayot sharoitini to’g’ri aks ettiruvchi iqtisodiy qarashlarning kelib chiqishi yangi islom dinining paydo bo’lishi bilan bevosita bog’liq. Ana shunday iqtisodiy fikr va ko’rsatmalar islom dinining muqaddas kitobi – **Qur’oni Karimda** (arabcha – qiroat, ya’ni o’qish) keng tarzda o’z aksini top-gan. Islom dinida Qur’oni Karim Ollah tomonidan payg’ambari-miz **Muhammad alayhissalomga** vahiy qilingan deyiladi. Qur’oni Karimdagi iqtisodiy fikr va ko’rsatmalar

o'zining to'g'ri va faolligi bilan ajralib turadi.

Qur'oni Karimdagi iqtisodiy ko'rsatmalar. Qur'oni Karim-dagi asosiy g'oyalardan biri musulmonlarning qardoshligi bo'lib, arab qabilalari shu bayroq atrofida birlashdilar. Unda dehqon, hunarmandlar mehnati, umuman halol mehnat ulug'lanadi, barcha boylik shu asosda paydo bo'lishi uqtiriladi. Bu muqaddas kitobda savdoga katta ahamiyat beriladi, sudxo'rlik (sudxo'rlik foizi) qoralanadi, xususiy mulkning muqaddasligi, birovning mulkiga xiyonat va hatto hasad qilish katta gunoh deb ko'rsatiladi. Islomda jamiyatning tengsizligi taqdiri azaldan deb tan olinadi, ammo halollik va to'g'rilikka buyuriladi va yolg'on ishlatish, o'g'rilik va mehnatsiz daromad topish man qilinadi. Qur'oni Karimda qarz olish va berish, merosni taqsimlash, etim-esirlarga muruvvat, xayr-ehson qilish, o'zaro yordam berish haqidagi g'oyalar hamda soliq turlari va miqdori to'g'risidagi tushunchalar katta ahamiyat kasb etadi. Oyati karima va hadisi shariflarda turli kasblarni egallash, ayniqsa, dehqonchilik, qo'ychivonlik bilan shug'ullanish, mehnat qilish zarurligi marhamat qilingan.

Islom aqidasi isrofgarchilikka qarshi kurash, «*Englar, ichinglar, hadya qilinglar, ammo isrof qilmanglar*» degan ko'rsatmalar asosida olib boriladi (bu hozirgi davrda eng asosiy muammolardan biri hisoblanadi), «*Daryo bo'yida tahorat qilsan-giz ham suvni isrof qilmanglar*» kabi qoidalar aynan hozirgi zamon iqtisodiyoti va ekologiyasi uchun nihoyatda ahamiyatlidir.

Ibn Xoldunning iqtisodiy qarashlari. Iqtisodiy fikrlar-ning rivojlanishida arab mutafakkiri Ibn Xoldunning (1332-1405) hissasi benihoya katta. U Tunisda zodagonlar oilasida tug'ilgan. Uning asosiy asari «**Kitob-ul-ibar**» («**Ibratli misol-lar kitobi**»-1370 y.)

Ibn Xoldun ijtimoiy rivojlanishning umumiy qonuniyat-larini ko'rsatib berishga harakat qildi. Uning fikricha, tarixiy jarayon asosini kishilik jamiyatining rivojlanishi tashkil eta-di. Dastlab odamlar yovvoyi holatda bo'lgan. Keyinchalik kishilik jamiyati tabiat dunyosidan ajralib chiqqach, o'z rivojlanishida ikki bosqichni bosib o'tadi: «**primitiv**» va «**tsivilizatsiya**». Ularning biri ikkinchisidan «odamlar yashash vositalarini qanday topa olishi» bilan ajralib turadi. Birinchi bosqichda odamlar, asosan, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan bo'lsalar, ikkinchi bosqichda, olimning fikricha, ularga hunarmandchilik, savdo, ilm va san'at qo'shiladi. Iqtisodiyotning barcha tarmoq-larining muvaffaqiyatli rivojlanishi xalq boyligini bir necha bor ko'paytirish, har bir kishining mo'l-ko'llikka erishish imko-nini beradi.

Ammo ortiqcha moddiy boylik ishlab chiqarish imko-niyatini beruvchi tsivilizatsiyaga o'tish, olimning ta'kidlashicha, umumiy, ijtimoiy va mulkiy tenglik kelib chiqqanini, jamiyat-ning tabaqalarga bo'linishi zarurligi tugaganini bildirmaydi.

Ibn Xoldunning ko'rsatib berishicha, fuqarolarni hayotiy zarur buyumlar va zeb-ziynat buyumlari bilan yoki uning atamasi bo'yicha **«zarur»** va **«zarur bo'lmagan»** buyumlar bilan ta'minlash, eng avvalo, shahar aholisining zichligiga bog'liq. Shahar aholisi-ning zichligi uning rivojlangan yoki rivojlanmaganligining ramziy belgisi hisoblangan. Shuning uchun agar shahar rivojlangan bo'lsa, unda «zarur» va «zarur bo'lmagan» buyumlar etarli bo'ladi; bunda: birinchisining bahosi (dehqonchilikda shaharlik-lar ham ishtirok etganligi tufayli) pasayib boradi, ikkinchining esa (zeb-ziynat buyumlariga talabning keskin o'sishi sababli) bahosi oshib boradi. Aksincha, shahar aholisining kamligi nati-jasida uning rivojlanmay qolishi barcha moddiy boyliklarning etishmasligini va qimmatchilikni keltirib chiqaradi. Shu bilan birga, mutafakkirning ta'kidlashicha, soliq qancha past bo'lsa, har qanday shaharning, bir butun jamiyatning ravnaqi shuncha yaxshi bo'ladi. U: “Bozor bahosi shakllanishining bir qancha qonuniyat-larini ta'riflab, soliqlar va har xil yig'implar tovar qiymati-ning oshishiga olib keluvchi omil hisoblanadi”, – deb ko'rsatib berdi. Ibn Xoldun bozorning rag'batlantiruvchi ahamiyatini bil-gan: bozor mexanizmi ishlab chiqaruvchilarni mehnat unumdor-ligini oshirishga va mahsulot sifatini yaxshilashga majbur etadi.

Ibn Xoldun pulni xo'jalik hayotining muhim unsuri deb hisobladi va pul vazifasini xudo tomonidan yaratilgan metallar ichida - oltin va kumush bajarishini ma'qulladi. Uning fikricha, pul «barcha sotib olinadigan» buyumlardagi inson mehnatining miqdoriy mazmunini aks ettiradi. U **«mehnatning qiymatini»**, ya'ni ish haqini tavsiflab, uning miqdori: birinchidan – **«kishi mehnati miqdoriga»**, ikkinchidan **«boshqa mehnatlar ichida uning tutgan o'rniga»**, va uchinchidan **«odamlarning unga (meh-natga) bo'lgan ehtiyojiga»** bog'liq deb tasdiqladi.

Ibn Xoldun: “Ijtimoiy hayot asosini mehnat faoliyati tashkil etadi”, – deydi. Uning yozishicha, «jamiyatning ahvoli, uning boyligi va ravnaqi faqat mehnatga va kishilarning boylikni o'zlashtirishga bo'lgan ishtiyoqiga bog'liq. Agar odamlar yashash vositalari to'g'risida qayg'urmasalar va ularga egalik qilish uchun mehnat qilmasalar unda bozorda oldi-sotdi bo'lmaydi va odamlar oziq-ovqat qidirib, boshqa

mamlakatlarga chiqib ketadi-lar».

2. O'rta Osiyodagi iqtisodiy g'oyalar

O'rta Osiyo mustaqil davlatlarining tashkil topishi, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari bilan aloqalarning kuchayishi ularning fan va madaniyatining yana ham rivojlanishiga katta turtki bo'ldi. O'rta Osiyo X-XIV asrlarda Sharqda ilg'or ijtimoiy tafakkurlar rivojlangan bir markazga aylandi. Bu davrda dunyoga mashhur bo'lgan **Forobiy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Amir Temur, Navoiy** va boshqa ko'plab olim va shoirlar, davlat arboblari etishib chiqdi. Ularning asarlarida iqtisodiy fikrlar ham o'z aksini topgan. Biz ularni quyida ko'rib chiqamiz.

Forobiy

A.Forobiyning iqtisodiy fikrlari. O'rta asr davrida ilg'or iqtisodiy fikrlarni ilgari surgan buyuk mutafakkirlardan biri, Aristotelning izdoshi, uning asarlarini tahlil qilgan «**ikkin-chi muallim**» **Abu Nasr Forobiy (870-950)** hisoblanadi. U ko'p qirrali olim bo'lib, o'z bilimni oshirish yo'lida tinmay mehnat qilgan, qaysi yurtda mashhur olim borligini eshitishi bilan, suh-batlashib undan saboq olish uchun yo'lga chiqqan. U 70dan ko'p tilni bilgan.

Forobiy bir asarni bir marta o'qib tushunolmasa, uni qayta-qayta o'qirdi. Aristotelning «**Jon haqida**» asarining Forobiy o'qigan nusxasi topilgan bo'lib, kitob chetiga uning tomonidan «*Men bu kitobni yuz marta o'qidim*», boshqa bir kitobda esa «*Bu kitobni qirq marta o'qidim, lekin yana o'qishim kerak*», deb yozilgan. Forobiy Aristotel asarlarini o'qib o'rganish bilan birga, ularga sharhlar ham yozgan. Buyuk alloma Ibn Sino Aris-totelning «**Metafizika**» asarini Forobiy yozgan sharhlar yordami bilangina to'liq tushunganligi haqida yozgan.

Forobiy bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan *moddiy ehtiyojlar* to'g'risida ta'limot yaratdi. Uning fikricha, odamlarning ehtiyoji jamiyat shakllanishining asosiy sababidir. «Tabiatan har bir odam shunday yaralganki, u yashashi va kamol topishi uchun ko'p narsalarga ehtiyoj sezadi. Ularni u bir o'zi topa olmaydi va ularga erishish uchun kishilar jamoasiga muhtoj bo'ladiki, uning har biri u ehtiyoj sezayotgan narsalardan biron-birini beradi. Bunda har bir odam boshqalarga nisbatan xuddi shunday holatda bo'ladi». Jamiyat shakllanishi uchun moddiy eh-tiyojlar to'g'risida bunday tushuncha o'sha davrdagi ilg'or fikr-lardan hisoblanadi. Shu bilan birga, moddiy

boylik yaratishdagi mehnat va mehnat quollarining ahamiyatini, har xil hunar turlarini uqtirib o'tgach, qullikka keskin qarshi chiqdi.

Forobiy, Platonga o'xshab **ideal tuzum** to'g'risida fikr yurit-di. U kelajak haqida o'ylab, baxtga erishishning zarur va birlamchi shartini tashkil etuvchi o'zaro yordam va do'stlik tufayli bo'ladigan shaharni ideal shahar deb hisoblagan; er yuzida barcha xalqlarning o'zaro yordami asosida bir butun yagona jamiyat qurish mumkinligi to'g'risida, mahsulotlarni adolatli taqsimlash haqida fikrlar bildirgan. Ammo Forobiy mazkur o'zaro yordamning iqtisodiy asosi – mehnat mahsulotlarini ayirboshlashning zarurligini ko'rsatib bera olmadi. Shu narsani qayd qilib o'tish kerakki, Forobiy iqtisodiy savollarni ikkinchi o'ringa surib qo'ydi. Bu, ayniqsa, uning davlat to'g'risidagi talqinida ko'rinadi, unda adolat o'rnatish, ommani ma'rifatli qilish uning asosiy fun-ksiylaridan deb e'tirof etiladi.

Forobiyning mulkchilik to'g'risidagi qarashlari. Abu Nasr Forobiy mulkchilik haqida fikr yuritib, mulkka egalik qilish, undan maqsadga muvofiq foydalanish, o'ziga to'q yashash to'g'risidagi ilg'or fikrlarni ilgari suradi. U odamlarga, avlodlarga zarar keltirmaydigan mol-mulk orttirish foydali ish ekanligi, bosh-qalar uchun zarar keltiradigan boylik to'plash, mol-mulk orttirish esa yomon odat ekanligini aytib o'tadi.

Forobiy kishilarni mulkiy qonunlar asosida tarbiyalash masalasiga alohida e'tibor beradi. Uningcha, ma'rifatli, qonun asosida ish yuritadigan, huquqiy madaniyatli kishilar jamiyat taraqqiyotida muhim rol o'ynaydilar va aksincha “...shahar aholisi ma'rifatsiz, tajribasiz odamlar va bolalardan iborat bo'lsa, u holda ular qonun o'rnatgan tartib va boshqaruv usulini qabul qilmaydilar”. Ko'rinib turibdiki, qonun-qoidalar asosida ish yuritishga alohida e'tibor qaratilgan. Huquqiy tarbiya, madaniyat mulkni to'g'ri tasarruf etish, undan unumli foydalanish va mulkni ko'paytirishga undaydi. Forobiyning ta'kidlashicha, “*Mulk ort-tirishda unchalik xavf yo'q... Mulkn ehtiyot qilib saqlab, o'z ehtiyoji uchun ishlatsa, bu yomon hisoblanmaydi*”.

Forobiyning mulkchilik to'g'risidagi iqtisodiy fikrlari-ning to'g'ri ekanligini hayotning o'zi ko'rsatib berdi. Mamlakati-mizda mulkdorlar sinfining shakllanib, ularning soni ko'payib, iqtisodiyotni rivojlantirishda roli ortib borayotgan hozirgi davrda Forobiyning mulk va unga egalik qilish haqidagi g'oyalari yana ham faollashib bormoqda.

Forobiyning taqsimotga bo'lgan iqtisodiy qarashlari. Taq-simot Forobiyning iqtisodiy qarashlarida o'ziga xos usulda tal-qin etiladi. Uningcha, jamiyat va kishilar qo'lidagi mol-mulkini, noz-ne'matlarni

to'g'ri taqsimlash davlat miqyosidagi asosiy muammolardan biri hisoblanadi. Taqsimot maqsadga muvofiq amalga oshirilmas ekan, ko'pchilik kishilar bachkanalashib ketadi, odamlar faqir ahvolga tushib qoladi.

Shu narsa ayonki, mavjud narsalar taqsimlanadi. Shu bois maqsadga muvofiq taqsimotni amalga oshirish maqsadida Forobiy mavjud bo'lgan barcha boyliklarni to'g'ri hisobga olishni nazrda tutadi. U shunday yozadi: *“Avvalo er va joylarning miqdori, keyin ularning egalari va tutgan o'rinlari, so'ngra nihoyatda zarur narsalar bo'lgan oziq-ovqatlar, ekiladigan erlar, saroy va shaxsi uylar miqdori hisobga olinishi zarur”*. Forobiy Platonning: *“Taqsimot juda qiyin ish, lekin juda zarur ishdir”*, - degan fikrini alohida ko'rsatib o'tadi. Biz bundan Forobiy taqsimot muammosining qiyinligini, uni to'g'ri hal etish jamiyat hayotida muhim ahamiyatga ega ekanligini yaxshi tushunganligini ko'ramiz.

Ibn Sino

Ibn Sinoning iqtisodiy qarashlari. O'rta Osiyo mutafakkiri **Ibn Sinoning (980-1037)** 280dan ko'p asarlari mavjud bo'lib, ular tibbiyot, matematika, astronomiya, ximiya, falsafa, iqtisodiyot va boshqa sohalarga bag'ishlangan.

Ibn Sinoning inson ehtiyojlari to'g'risidagi, mehnat va uning moddiy ishlab chiqarishdagi roli to'g'risidagi fikrlari diqqatga sazovor. Uning fikricha: «Hayvon tabiat ne'matlariga qanoat qiladi, insonga esa tabiat ne'matlari kamlik qiladi, u oziq-ovqat, kiyim-kechak va uy-joyga ehtiyoj sezadi. Hayvonlar tabiat ne'matlarini o'zlashtiradi, inson esa o'z mehnati bilan o'ziga ovqat, kiyim-kechak, uy-joy yaratadi. Shu maqsadda inson dehqonchilik bilan shug'ullanishi kerak. Hayvonlar garchi poda bo'lib yashasalar ham, yolg'iz yashay oladi, odamlar esa yakka holda o'zlari uchun barcha yashash vositalarini topa olmaydilar. Shuning uchun odamlar muloqot va o'zaro yordamga muhtoj bo'ladilar».

Ibn Sino feodal jamiyatning asosiy muammolarini tadqiqot qiladi. U jamiyatning amal qilishining asosi hunarmandchilik deb hisobladi. *«Odamning o'z quvvatini saqlashga va oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyoji, – deb yozadi Ibn Sino, – hammani hunar o'rganishga undaydi.»*

Ibn Sino nafaqat oila doirasidagi, balki shahar va hatto davlat miqyosidagi daromad va xarajatlar balansi to'g'risida ham fikr yuritadi. Uning fikricha, davlat tabiiy ofat yoki urush bo'lish ehtimolini hisobga

olib, unga mablag' ajratgan holda daromad va xarajatlar balansiga erishishi zarur.

Ibn Sino ideal davlat to'g'risida fikr yuritib, uni quyidagicha tavsiflab beradi:

1) hamma o'z foydasini ko'zlab mehnat qilishi kerak;

2) bu davlatda barcha moddiy boyliklar shunday teng taqsimlanishi kerakki, unda juda katta boylik va ashaddiy kambag'allik bo'lmasin;

3) barcha kishilar halol mehnat bilan shug'ullanishi va halol savdo qilishi sababli urushadigan odamlar bo'lmaydi va urushlar tugatiladi, davlatlar o'rtasidagi siyosiy bahslar esa tinch yo'l bilan hal etiladi;

4) ideal davlatda odamlarda hamma narsa muhayyo bo'ladi, shuning uchun ular bir-biriga qarama-qarshi bo'lmaydilar, quvnoq ashula va musiqani yaxshi ko'radilar, uzoq vaqt qarimaydilar.

Ibn Sinoning ideal davlat to'g'risidagi qarashlari Platon-ning «Qonun»larida, Aristotelning «Afina siyosatchilari»da, Forobiyning «Saxovatli shahar yashovchilarining qarashlari to'g'risida traktat»ida aytilgan fikrlariga ko'p jihatdan o'xshab ketadi.

Yusuf Xos Xojib

Yusuf Xos Hojibning iqtisodiy fikrlari. Iqtisodiy fikrlarning rivojlanishiga munosib hissa qo'shgan XI asrda yashab ijod etgan buyuk shoir va mutafakkir **Yusuf Xos Hojib Bolasog'un**iy hisoblanadi. U jamiyatning rivojlanishida mehnatning o'rnini qayd qilib o'tgach, shunday deydi: «*Odamga foydasi tegmagan odam – murda*» va «*O'tgan umr achinarli emas, balki sarflangan mehnat achinarlidir*». Yusuf Xos Hojib mehnatga tavsif berish bilan cheklanmasdan, balki mehnat taqsimotining ahamiyatiga ham alohida e'tibor qaratdi. U dehqonchilikda, chorvachilikda, hunarmandchilikda yaratiladigan moddiy boyliklar-ning xususiyatlarini ko'rsatib beradi, aynan dehqon mehnati odamlarni boqadi va kiyintiradi, chorvador esa eyish, kiyish va minish uchun foydalanadigan otlarni, tuyalarni va boshqa hayvonlarni ko'paytiradi deb qayd qilib o'tadi. Shular bilan birga, hunarmandlar turmush uchun kerak bo'lgan buyumlarni yaratadilar. Olimlarning mehnatiga yuqori baho beriladi.

Yusuf Xos Hojib pulning qiymat o'lchovi, muomala vositasi, jamg'arish vositasi funktsiyalarini aytib o'tadi. Uning fikriga ko'ra, davlatning qudrati nafaqat qo'shinda, balki xazina mablag'-larida

hamdir. Lekin davlat qimmatbaho buyumlarni jamg'arish bilan qiziqib ketmasligi, mablag'larning bir qismini xalq manfaatlari yo'lida sarflashi lozim.

Amir Temur

A.Temurning iqtisodiy qarashlari. **Amir Temur (1336-1405)** iqtisodiyotni boshqarishda o'ziga xos maktab yaratdi. Sohibqiron davlatida devoni buzurg (bosh vazir)dan tashqari, har bir viloyat-da Devon deyiluvchi boshqarma bo'lgan. U davlatning muhim ish-larini: soliq yig'ish, tartib saqlashni, ijtimoiy binolar – bozorlar, hammomlar, yo'llar, suv inshootlarining tarmoqlarini nazorat qilib turgan. Uning xodimlari vaqti-vaqti bilan tek-shirish va taftish ishlarini olib borgan. Ayniqsa, toshu tarozi to'g'riligi, odil baho tekshirib turilgan, qallob va tovlamachilar qattiq jazolangan.

Mamlakatda ko'rilgan bunday va shu kabi boshqa chora-tadbirlar, birinchi navbatda, raiyatning qashshoqlikka, mamlakat-ning esa og'ir ahvolga tushib qolishining oldini olishga qaratil-gan. Negaki, A.Temur: *“Raiyatni xonavayron qilish davlat xazi-nasining kambag'alashishiga olib keladi. Xazinaning kamayib qolishi esa, sipohlarning tarqalib ketishiga sabab bo'ladi. Sipohlarning tarqoqligi esa, o'z navbatida, saltanatning kuch-sizlanishiga olib boradi”*, – deb ko'rsatib bergan.

Mamlakatda dehqonchilikka katta e'tibor berilgan bo'lib, erga egalik qilish quyidagi ko'rinishlarda bo'lgan:

1. *Suyurg'ol erlar.* Katta hajmdagi bu erlar davlat tomonidan ajratib berilib, bir avloddan ikkinchisiga o'tgan. Suyurg'ol egasi soliqdan ozod qilingan. Bunday er egalari dehqonlarni ishlatib, er solig'i – xiroj olganlar.

2. *Tarxon erlar.* Bu erlar xususiy mulk bo'lib, ular odamlarga biron-bir xizmati uchun berilgan.

3. *Ushr erlar.* Sayid va xo'jalarga mansub erlar. Bu erlarda olingan hosilning o'ndan biri davlatga berilgan.

4. *Vaqf erlar.* Masjid, madrasa, xonaqoh, qabriston va shu singari joylarga doir erlar. Vaqfda er, suv, bozor, qul, pullar va boshqalar mol-mulki bilan in'om etiladi.

5. *Askarlarga, ularning rahbarlariga* beriladigan erlar.

Kimda-kim biron sahroni obod qilsa yoki koriz (erosti suvlarini tortib chiqarish uchun qurilgan inshoot) qursa, biron bog' ko'kartirsa yoxud birorta xarob bo'lib yotgan joyni obod qilsa, birinchi yili undan soliq olinmagan. Ikkinchi yili raiyat o'z roziligi bilan berganini olgan.

Uchinchi yil xiroj yig'ilgan. Mazkur muammoga bunday yondashuv qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirishda muhim mavqega ega bo'ladi.

Amir Temur barcha shahar va qishloqlarda langarxona (yo'lovchilar qo'nib o'tadigan, kambag'al etim-esirlarga ovqat beriladigan joy), g'aribxonalarni qurishni, kasallar uchun shifo-xonalar bunyod etishni va ularda ishlash uchun tabiblar tayinlashni lozim deb bilgan va ularni amalga oshirish uchun ko'p ishlarni qilgan.

Amir Temur Angliya va Frantsiya qirollariga murojaat qilib, *xalqaro savdo aloqalarini rivojlantirishga* harakat qilgan. Mashriqdan mag'ribgacha bo'lgan savdo-sotiq ishlarini kuchaytirish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar yaratib berilgan. Masalan, bir kunlik karvon yo'lida barcha narsa muhayyo etilgan (karvonsaroyda doimo ot, em-xashak, oziq-ovqat, suv bo'lgan, sardobalar qurilgan), qaroqchilar qattiq jazolangan. Shu narsaga alohida e'tibor berish kerakki, chetdan olib kelingan tovarlar ustiga *10 foiz narx* qo'shib sotish mumkin bo'lgan. Bu, hozirgi davr tili bilan aytganda, birinchidan – chet el tovarlariga bo'lgan talabni kuchaytirsa, ik-kinchidan – aholining iste'mol buyumlariga bo'lgan ehtiyojini to'laroq qondirish imkonini beradi.

A.Temurning iqtisodiy fikrlari «**Temur tuzuklari**»da bayon etilgan bo'lib, quyida biz ko'rib chiqmoqchi bo'lgan g'oyalar mazkur asar asosida keltirildi. («Amir tuzuklari». Toshkent,1991).

Unda o'sha davrdagi davlatning 12 ijtimoiy toifadan iborat bo'lganligi ko'rsatilgan:

1. Sayyidlar, ulamo, mashoyix, fozil kishilar (din ahllari).
2. Aqlli, donishmand odamlar.
3. Xudojo'y kishilar.
4. No'yonlar (tuman boshlig'i), amirlar, mingboshilar, ya'ni harbiylar.
5. Sipoh va raiyat (soliq to'lovchi xalq).
6. Aqlli, tajribali, eng ishonchli kishilar.
7. Vazirlar, sarkotiblar.
8. Hakimlar (faylasuflar, donishmand, allomalar), tabiblar, munajjimlar, muhandislar (injenerlar).
9. Hadis olimlari.
10. Ahli hunar va san'atchilar.
11. Kasbu hunar egalari.
12. Savdogar va sayyohlar.

Davlat taqdirini esa podsho, xazina, askar hal qiladi deyil-gan.

Qo'shin a'zolarining maoshi to'g'risida aniq ma'lumotlar keltirilgan. Masalan, oddiy sipoh o'zi mingan ot bahosiga teng miqdorida maosh olishi, bahodirlar ikki ot bahosidan to'rt ot bahosigacha maosh olishi, o'nboshi o'z qaramog'idagi askarga nisbatan ikki barobar ko'p, yuzboshi o'nboshidan ikki marta ortiq maosh olishi tayinlangan.

«Tuzuklarda» A.Temur davrida soliq va jarimalarni yig'ish va xarj (sarf) qilishga alohida e'tibor berishgan. «*Xirojni yig'ish vaqtida, – deb uqtiriladi «Temur tuzuklari»da, – ikki vazir tayinlansin. Biri to'plangan molni yozib, raiyat ahvolini tekshirib tursin, boj oluvchilar fuqaroga zulm qilib, ularning ahvoliga xaroblik etkazmasinlar. Viloyatlarda yig'ilgan barcha mol-ashyoni kirim daftariga yozishlari lozim. Ikkinchi vazir esa, chiqim daftariga yozib, yig'ilgan mollardan sipoh maoshiga taqsim qilsinlar*». Demak, ko'rinib turibdiki, hisob-kitob ishlari to'g'ri yo'lga qo'yilishi talab etilgan. Xiroj, odatda, sug'oriladigan erlarda jami hosilning uchdan biri (33 foiz), lalmikor erlarda to'rttdan biriga (25 foiz) teng bo'lgan miqdorda to'plangan. Bu raqamlar uning hozirgi davrdagi daromad solig'i atrofida bo'l-ganligini ko'rsatib turibdi.

A.Temur o'qimishli, olim odamlarning mehnatiga yuqori baho bergan. «... *Sayidlar, olimlar va fozillarga dargohim doim ochiq edi, - deyiladi «Tuzuklar»da, - chunki bu insonlar mamlakat rivo-jida ustundirlar*». **A.Temur Shom (hozirgi Suriya)** yurtini qo'lga olganda, (1401 y.) taniqli olim **Ibn Xoldun (1332-1406)** asirga tushib qoladi. Sohibqiron uning olimligini bilgach, u bilan suhbatlashib, izzat-ikrom bilan uni qo'yib yuboradi.

Dehqonlar, kasb-hunar egalari savdogarlarga o'z ishlarini yuritish uchun urug', asbob, sarmoya berib, sharoit yaratishga e'tibor berilgan. Ayniqsa, tashlandiq, qo'riq erlarni ochish, koriz o'tka-zish rag'batlantirilgan. Bunday ishlar bilan shug'ullanganlar uch yilgacha soliqdan ozod etilgan.

A.Navoiy

A.Navoiyning iqtisodiy g'oyalari. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodida iqtisodiy g'oyalar muhim o'rin egallaydi. Unda asosan tijorat, savdo muammolari ancha mukammal yoritilgan. Navoiy asarlarida savdo faoliyati ma'qullanadi, ammo tovlamachi va chayqovchilik qattiq tanqid qilinadi. U mehnatning inson va jamiyatdagi o'rniga, do'stlikka yuksak baho bergan.

Alisher Navoiy (1441-1501) buyuk shoir va davlat arbobi. U o'z davrining siyosiy va iqtisodiy ahvolini yaxshilash, mamlakat-ning

iqtisodiy qudratini barqarorlashtirish uchun kishilarda vatanparvarlik his-tuyg'usini uyg'otish zarurligini yaxshi tushun-gan.

Navoiyning dastlabki ijtimoiy-iqtisodiy fikrlari shakllangan asari «**Hiloliya**» hisoblanadi. U *shaxsning tarixdagi o'rniga* katta e'tibor berib, mamlakatning iqtisodiy ahvoli mamlakat xukmdorining aql-idroki va qobiliyatiga bog'liqligini aytadi. "Agar mamlakat hukmdori fanlarni, ayniqsa iqtisodiyot, tarix, falsafa va siyosiy fanlarni mukammal bilsa, o'zi boshqarayotgan mamlakat obod va badavlat bo'ladi, agar aksi bo'lsa, mamlakat qashshoq va xarob bo'ladi", – deydi Navoiy. Keyinchalik jamiyatning rivojlanishida iqtisodchilarning va davlat arbob-larining ahamiyati katta ekanligini ingliz olimi J.M.Keyns ham qayd qilib o'tadi.

Navoiy mamlakat iqtisodiyotini yuksaltirishda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga alohida e'tibor berdi. Uning fikricha, Markaziy Osiyo sharoitida irrigatsiya inshootlarini kengay-tirish – dehqonchilikni rivojlantirishga olib keluvchi muhim omillardan hisoblanadi. Shu bois, juda ko'p kanal va ariqlar qazildi. Asosiy ishlab chiqarish vositasi bo'lgan erni kengay-tirishga, uning unumdorligini oshirishga katta e'tibor berildi.

Navoiy boylikni ikki yo'l bilan topish mumkinligini ta'kidlaydi. Birinchi yo'l bu – o'z mehnati bilan boylik to'plash, yig'ish va o'ziga to'q yashash. Bunday boylikni u qo'llab-quvvatlagan. Navoiy olingan boylikni uch qismga bo'lib, ya'ni birinchi qismini ketgan xarajatlarga, ikkinchi qismini o'zining va oilasining ehtiyojlariga, uchinchi qismini esa aholining ijtimoiy manfaat-lariga sarflashni tavsiya etgan. Navoiy ko'pgina madrasa, shifo-xona, hammom, ko'prik va boshqalarni o'z hisobidan qurdirgan. Boylik topishning ikkinchi yo'li bu – o'g'irlik, ta'magirlik va zo'rlik hisobiga boylik orttirishdir. Navoiy bunday boylik orttirish nomaqbul usulligini qayd qiladi.

Navoiy o'zining «**Mahbub-ul-qulub**» (1500 y.) asarida mamlakatdagi ijtimoiy guruhlarning jamiyatda tutgan o'rnini ko'rsatib berishga harakat qiladi. Uning fikricha, dehqonlar, hunarmandlar va chet el bilan aloqasi bor savdogarlar jamiyatda moddiy boylik etishtirishda, yaratishda va mamlakatning boyligini ko'paytirish-da muhim o'rin tutadi. Navoiy dehqon va uning ishlab chiqarishdagi ahamiyati to'g'risida quyidagi fikrlarni bildiradi: «*Don sochuvchi dehqon erni yorish bilan rizq yo'lini ochuvchidir*». Shu bilan birga, u dehqon mehnatini ulug'lab, uning moddiy boylik yaratishdagi xatti-harakatini quyidagicha tasvirlab berdi:

*Har ne qilsalar harakat,
Xalqqa ham etar ovqat ham barakat.*

Navoiy ijtimoiy hayotga odamlarning birgalikdagi faoliyati sifatida qaraydi. Uning fikriga ko'ra, *kishi yakka holda hech narsa ishlab chiqara olmaydi*. U biron narsani ishlab chiqarish uchun boshqa ishlab chiqaruvchilar bilan munosabatda bo'lishi kerak. Masalan, dehqonga mehnat qurollari zarur bo'lsa, hunarmandlarga non kerak; dehqonga ham, chorvadorga ham hunarmandchilik va attorlik mahsu-lotlari zarur. Dehqon mehnatining mahsulini novvoy, unfurush, qo'shchi va o'roqchi, mashoqchi va boshqalar orziqib kutadi. Shu bilan birga, dehqon ham hunarmandning, chorvadorning va boshqalarning mehnat mahsulotiga muhtoj. Ularsiz u hech narsa ishlab chiqara olmaydi. Navoiy fikricha, dehqon o'z mehnati bilan o'z ehtiyoji uchun zarur bo'lgan mahsulot miqdoridan ko'ra ko'proq ishlab chiqarib, jamiyat va uning ishlab chiqarishda ishtirok etmaydigan boshqa qismlarini ham moddiy ne'matlar bilan ta'minlaydi. Uning mana shu fikri fiziokratlarning "qo'shimcha mahsulot faqat qishloq xo'jaligida yaratiladi" degan fikriga mos tushadi. Navoiy "qishloq xo'jaligining rivojlanishi mamlakat qudratini oshi-rishda katta ahamiyat kasb etadi" degan ilg'or fikrni ilgari suradi. Bu fikr o'sha davr, ya'ni feodalizm rivojlangan, uning negizini dehqonchilik tashkil qilgan bir davrda to'g'ri fikr bo'lib qolmaygina, balki tarixiy haqiqat hamdir.

Navoiy xalqaro savdo sohasida faoliyat yurituvchilarga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lsa-da, mamlakat ichkarisida ish yuritayotgan savdogarlar, ya'ni olibsotarlar nisbatan salbiy munosabatda bo'lgan. Uning fikricha, olibsotarlar «*o'ziga foyda va boshqalarga qaxat istovchi ... arzon olib qimmat sotish*», ya'ni xalqni zarari hisobiga foyda ko'ruvchilardir.

Navoiy intellektual mehnatni, ya'ni olimlar va boshqa shu kabilarning mehnatini jamiyat uchun zarur deb ko'rsatib berdi va ularni o'z mas'uliyat va burchlarini sezishga chaqirdi.

3. G'arbiy Evropadagi iqtisodiy g'oyalar

Rim imperiyasi emirilgandan keyin, G'arbiy Evropada juda ko'p feodal davlatlar vujudga keldi. Ularda o'sha davrdagi katolik cherkovining qoidalari ustunlik qilardi. Barcha ilmiy fikrlarda diniy cheklashlar mavjud edi. Shuning uchun iqtisodiy savollar bo'yicha o'rta asr mualliflarining talqinlari diniy-etnik shaklda ifoda etilgan.

F.Akvinskiyning iqtisodiy g'oyalari. G'arbiy Evropadagi ancha

ko'zga ko'ringan iqtisodiy fikrlar muallifi deb, odatda, Italiya monaxi **Foma Akvinskiy (Akvinat) (1225-1274)** tan olinadi. U IV asrning oxiri - V asrning boshida iqtisodiy muammolarga diniy-etnik yondashuvning nomuqobil dogmatik printsiplarni kiritgan, dastlabki kanonizm maktabi asoschilaridan biri hisob-langani **Avgustin Blajenniya (Avliyo Avgustin) (353-430)** muxoliflik qildi va uning g'oyalarini ijodiy davom ettirdi. V-XI asrlar davomida bu printsiplarga amal qilib kelindi.

Akvinatning iqtisodiy qarashlari bilan tanishib chiqishdan oldin, dastlabki va keyingi kanonizmning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rib chiqamiz.

O'rta asrning dastlabki davrida hukmronlik qilgan dastlabki kanonistlar g'oyasi savdo foydasini va sudxo'rlik foizini qat'iy qoraladi. Ular noto'g'ri ayirboshlash va birovning mehnatini o'zlashtirish natijasi sifatida tavsiflanib, gunoh sanaldi. Faqat «**Odil narx**» o'rnatilgan sharoitdagina ekviva-lentli va proporsional ayirboshlash bo'lishi mumkinligi uq-tirildi ("Odil narx" – mehnat va moddiy sarflar bilan ifodalanadigan narx). Shuningdek, cherkov qonunlari mual-liflari, antik dunyo qarashlariga xos bo'lgan jismoniy mehnatga nisbatan nafratli munosabatlarga, ko'pchilik aholining zarar ko'rishini hisobiga ayrim shaxslarning boylik orttirish huquqiga qarshi chiqdilar. Yirik savdo, ssuda operatsiyalari, gunohli ish sifatida, umuman man etilgan.

Ammo jamiyatning tabaqalashuvi kuchaygan, shaharlarning soni va iqtisodiy qudrati oshgan, unda dehqonchilik bilan birga hunarmandchilik, savdo va sudxo'rlik rivojlana boshlagan, ya'ni tovar-pul munosabatlari jamiyat va davlat taqdiri uchun muhim ahamiyatga aylangan O'rta asrning oxirgi davriga kelib, keyingi kanonistlar iqtisodiy muammo va ijtimoiy tengsizlik sabablarini tushuntiruvchi «dalillar» doirasini ancha kengaytirdilar. Bu erda shu narsa nazarda tutiladiki, dastlabki kanonistlar asoslangan metodologik baza, eng avvalo, avtoritarli isbotlash (diniy kitob va cherkov nazariyachilari asarlaridan dalil (izoh) keltirish vositasi orqali) va iqtisodiy kategoriyalarning ahlo-qiy-etnik tavsifi (shu jumladan «odil narx» to'g'risidagi qoida ham) bo'lgan. Bu printsiplarga keyingi kanonistlar izohlash, aniq-lash, qo'shimcha qilish yo'li bilan o'rganilayotgan konkret xo'jalik hodisalarning va iqtisodiy kategoriyalarning avvalgi tadqiqot ma'nosini o'zgartirish va hatto qarama-qarshi ma'no keltirib chiqarish imkonini beruvchi yana ikkiyoqlama baholash printsiptini qo'shdi. Akvinat undan foydalangan holda boylik, qiymat (qim-mat),

pul, savdo foydasi, sudxo'rlik foizi singari boshqa iqtisodiy kategoriyalarni tadqiq qildi. Ularni quyidagi tartib-da ko'rib chiqamiz.

Boylik – Avgustin davridan boshlab kanonistlar tomonidan moddiy ne'matlar yig'indisi sifatida, ya'ni natural shaklda qaralgan. Agar boylik unga sarflangan mehnat bilan emas, balki boshqa vositalar yordamida yaratilgan bo'lsa, gunoh deb tan olingan. Bu qat'iy qoidaga muvofiq noinsoflik bilan oltin va kumush-ning ko'paytirilishi (jamg'arilishi) jamiyatning ahloqiy va boshqa me'yorlariga zid hisoblangan. Ammo Akvinat fikri bo'yicha, «odil narx» xususiy mulkni ko'paytirish va «o'rtacha» boylik yaratishda inkor etib bo'lmaydigan manba bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bu, uningcha, gunoh hisoblanmaydi.

Ayirboshlash – Qadimgi Dunyo va o'rta asrda tadqiqotchilar tomonidan proporsional va ekvivalent qoidasiga asoslangan, odam-larning xohishi tufayli bo'ladigan akt sifatida qabul qilingan. Bu printsiptni inkor etmagan holda, noekvivalent bo'lib tuyulgan ayirboshlash, sub'ektiv jarayon sifatida, tomonlarga teng foyda keltirishi mumkinligini Akvinat ko'rsatib berdi. Boshqacha ayt-ganda, buyum «*bir odamning foydasiga boshqa odamning zarar ko'ri-shi hisobidan kelib tushsa*», o'shandagina ayirboshlash sharti bu-zilgan bo'ladi.

«**Odil narx**» – bu kategoriya kanonistlar ta'limotida «*qiy-mat*» (qimmat), «*bozor bahosi*» kategoriyalari o'rnida ishlatilgan. U muayyan feodal oqsuyaklar hududida o'rnatilgan va biriktirib qo'yilgan. Dastlabki kanonistlar uning darajasini tovar ishlab chiqarish jarayonidagi mehnat va moddiy sarflarga bog'lab tushun-tirganlar. Ammo Akvinat, «*odil narx*»ga bo'lgan sarfli yondashuv tushunchasini etarli emas, deb hisobladi. Uning fikricha, sotuvchi o'z mavqeiga qarab buyumni «*o'z narxidan ko'ra qimmatroq sotishi mumkin*».

Pul (moneta)ni Akvinat Qadimgi Dunyo va dastlabki kanonizm mualliflariga o'xshash talqin qiladi. Uning ta'kidlashicha, «*sav-doda ... ishonchli o'lchov birligiga*» ega bo'lish uchun pul kishilarning xohishi tufayli kelib chiqqan. Olim monetaning «ichki qimmatga» ega ekanligini tan olsa-da, davlat moneta qimmatini uning «ichki qimmatiga» nisbatan bir oz o'zgartirishga haqli deb hisobladi. Bu erda Akvinat o'zining ikki-yoqlamalik printsiptiga sodiqligini yana bir bor ko'rsatdi, ya'ni bir tomondan, monetalarni buzish tash-qi savdoda pulning qadr-qimmatini yo'qotilishiga olib kelishini tan olgach, ikkinchi tomondan esa – pulning «nominal qimmatini» davlatning o'z xohishi bo'yicha o'rnatish huquqiga ishongan.

Savdo foydasi va sudxo'rlik foizi kanonistlar tomonidan qoralangan va gunoh deb hisoblangan. Akvinat ham ularni shartli ravishda «aybladi». Uning fikricha, agar ular bunda axloq-odob doirasida ish yuritgan bo'lsalar, savdo foydasi va ssuda uchun foiz muvofiq ravishda savdogar va sudxo'r tomonidan o'zlashtirilishi kerak. Boshqacha so'z bilan aytganda, mazkur turdagi daromad savdo va ssuda operatsiyalaridagi mehnat, transport va boshqa xarajatlar va hatto xatar uchun to'lanadigan haq bo'lmog'i kerak.

Tayanch iboralar

- primitiv bosqich;
- tsivilizatsiya bosqichi;
- zaruriy buyumlar;
- zarur bo'lmagan buyumlar;
- moddiy ehtiyojlar;
- ideal shahar;
- ideal davlat;
- odil narx;
- boylik;
- ayirboshlash;
- savdo foydasi va sudxo'rlik foizi.

Takrorlash uchun savollar

1. O'rta asr davridagi iqtisodiy fikrlarning o'ziga xos xususiyatlari nima?
2. Ibn Xoldun bo'yicha ish haqi qanday omillarga bog'liq?
3. Qur'oni Karimdagi iqtisodiy fikrlarning o'ziga xosligi nimada?
4. Forobiyning “moddiy ehtiyojlar” to'g'risidagi ta'limoti-ning mohiyatini qanday tushunasiz?
5. Ibn Sinoning ijtimoiy ishlab chiqarish to'g'risidagi g'oya-sining mag'zini chaqing.
6. A.Temurning xalqaro savdoni rivojlantirishdagi mavqei va o'rni nimadan iborat?
7. Navoiyning boylik yaratish to'g'risidagi g'oyasining o'ziga xosligi nimadan iborat?
8. F.Akvinskiyning “Odil narx” nazariyasining mohiyati va o'ziga xos xususiyatini tushuntiring?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

- Karimov I.A. Amir Temur haqida so'z. -T.: "O'zbekiston", 1996.
- Vsemirnaya Istoriya Ekonomicheskoy Misli. -M.: "Misl", 1987., 1 tom.
- Jid Sh., Rist Sh. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. -M.: "Ekonomika", 1995.
- Kostyuk V.N. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. -M.: "Tsentr", 1998.
- Ibragimov A. Bizkim o'zbeklar. -T.: "Sharq", 1999.
- Ignotenko A.A., Ibn Xaldun. -M.: "Misl", 1980.
- Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi T.: «O'zbekiston», 2003.
- Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. -T.: Iqtisod-moliya, 2005.
- Razzoqov va b. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. -T.: "Moliya", 2002.
- Temur tuzuklari. -T.: 1991.
- Titova N.E. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: "Gumanitarniy izdatelskiy tsentr VLADOS", 1997.
- Yusupov Yu.K. Stanovlenie i razvitie ekonomicheskoy nauki. -T.: AO "Uchqun", 1999.
- Yadgarov Ya.S. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. -M.: INFRA-M, 1999.

3 – mavzu. Merkantilizm

R E J A:

1. Merkantilizm, uning mohiyati, nazariy va metodologik xususiyatlari
2. Dastlabki va keyingi merkantilizmning o'ziga xosligi
3. Turli mamlakatlarda merkantilizm ta'limotining o'ziga xos xususiyatlari
4. Merkantilizmning tarixiy ahamiyati

1. Merkantilizm, uning mohiyati, nazariy va metodologik xususiyatlari

Natural xo'jalik munosabatlarining bozor iqtisodiy muno-sabatlari tomonidan siqib chiqarilishi XVI asrdan XVIII asrgacha bo'lgan tarixiy davrni o'z ichiga oladi. Bu davr iqtisodiy ada-biyotda, odatda merkantilizm davri deb ataladi. Merkantilizm (italyancha «merkante» so'zidan kelib chiqqan – savdogar ma'nosini anglatadi), bu bozor (kapitalistik) iqtisodiyotiga bo'lgan birinchi ilmiy qarashlar tizimidir.

Merkantilizm – bu muomala sohasida iqtisodiy qonuniyat-larning rivojlanishiga bo'lgan qarashlar tizimi va protektsio-nizm printsiplariga asoslangan bir qator davlatlarning iqtisodiy siyosati, u feodalizmning emirish davriga muvofiq keladi va “noindustrial” iqtisodiy davrdagi iqtisodiy voqealarni tahlil qilishga uringan ta'limot hisoblanadi.

Merkantilizm, eng avvalo, davlatning iqtisodiy siyosatini ifoda etgan, uning amaliy faoliyati uchun tavsiyalar ishlab chiqqan. Merkantilistlar tadqiqotining maqsadi reallik sifatidagi iqtisodiyotni tahlil qilish emas, balki hukumatga amaliy maslahatlar berishdir. Shuning uchun ular davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvini qo'llab-quvvatladilar, yuqori soliq stavkasini va davlat xarajatlarini himoya qildilar.

Merkantilistlarning ilmiy dunyoqarash tamoyillari quyidagilar bilan tasvirlanadi: har qanday oltin va qimmatbaho narxlariga boylik sifatida qarash; mamlakatga oltin va kumushning oqib kelishini ta'minlash maqsadida tashqi savdoni tartibga solish; arzon xom ashyoni import qilish yo'li bilan sanoatni rag'batlantirish; import qilinadigan sanoat tovarlariga protektsionistik tariflarni belgilash; eksportni, ayniqsa, tayyor mahsulotlar eksportini rag'batlantirish; ish haqining past darajasini ushlab turish uchun aholining o'sishi. Milliy farovonlik-

ning zaruriy sharti sifatidagi aktiv savdo balansi doktrinasi, shakshubhasiz, merkantilizmning asosi hisoblanadi.

Shu narsani qayd qilib o'tish kerakki, uzoq yillar davomida boylikning, xalq farovonligining asosi-mehnat, er, dehqonchilik va chorvachilik, xunarmandchilik deb kelinar edi (uni biz yuqorida ko'rib chiqdik). Lekin XV asrga kelib vaziyat keskin o'zgardi. Av-valo, natural-xo'jalik tizimining emirilishi, tovar-pul munosa-batlarining o'sishi, fan va madaniyatning yuksalishi, ayniqsa, yangi erlarning ochilishi, buyuk geografik kashfiyotlar, mustamlaka-chilik tuzumining paydo bo'lishi, birinchi navbatda, savdoning tez rivojlanishiga turtki bo'ldi. Noekvivalent savdo tufayli metro-poliyalar mustamlakalar hisobiga beqiyos boyidi. Mana shu davrga kelib jamiyatning boyishida savdoning o'rnini asoslab berishga uringan merkantilizm qarashlarida noelastik talab va eksport-ning importdan ko'p bo'lishining maqsadga muvofiqligi, kapital eksportini rag'batlantirish va jamiyat ishlarini qo'llab-quvvat-lash tushunchalari ustunlik qilgan, shuningdek, "qo'shningni qurit-sang, go'yoki millat boy bo'ladi" kabi noto'g'ri siyosat ilgari surilgan.

Demak, merkantilizm bozor iqtisodiy munosabatlarining vujudga kelish davridagi birinchi iqtisodiy tafakkurlar maktabi sifatida bir qator *nazariy – metodologik xususiyatlarga* ega. Ularning mohiyatiga ko'ra, merkantilistlar:

– *tadqiqot predmeti* (iqtisodiy tahlil) sifatida muomala sohasini tekshirishni afzal ko'rdilar, buning ustiga, ishlab chiqarish sohasidan ajralgan holda;

– *tadqiqot usuli* sifatida asosan iqtisodiy hodisalarning tasodifiy yuzaki tashqi ko'rinishini ifoda etishga olib keluvchi va iqtisodiyotning barcha sohalarini tizimli tarzda tahlil qilish imkoniyatini istisno etuvchi empirizm (nazariyadan ko'ra amaliy faoliyatga ko'proq moyil bo'lishlik) dan foydalandilar;

– *pulning paydo bo'lishini* odamlarning sun'iy ixtirosi natijasi deb hisobladilar, pulning o'zini esa boylik bilan bir narsa deb qaradilar;

– *pul qiymati (qimmati)* ning kelib chiqishini oltin va kumush pullarning «tabiiy xususiyati» va mamlakatdagi ularning miqdori bilan bog'lab talqin qildilar;

– *mehnat taklifining oshishini* yuqori ish haqi bilan emas, balki past ish haqi zarurligi bilan bog'lab ko'rsatdilar;

– *iqtisodiy o'sishni* davlatning tashqi savdoni tartibga so-lish va savdo balansida ijobiy saldogga erishishi tufayli mamlakat pul

boyligining ko'payishi natijasi sifatida qara-dilar.

Shu bilan birga, merkantilistik maktabning bu va boshqa qoidalari iqtisodiy adabiyotda an'anaviy ravishda uning rivojlanishidagi ikki bosqich – dastlabki va keyingi bosqichlarini hisobga olgan holda tavsiflanadi. Bunday bosqichlarga bo'linish dastlabki va keyingi merkantilistlarning aktiv savdo balansiga, ya'ni tashqi savdoda ijobiy saldogga erishish yo'llarini har xil tushunganligi sababli kelib chiqadi.

2. Dastlabki va keyingi merkantilizmning o'ziga xosligi

Dastlabki merkantilizm buyuk geografik kashfiyotlardan oldin paydo bo'ldi va XVI asrning o'rtalarigacha faol amal qilib keldi. Uning asosiy vakillari **Uilyam Stafford (1554-1612) (Angliya)**, **Gaskar Skaruffi (1519-1584) (Italiya)** va boshqalar hisoblanadi. Dastlabki merkantilizm «**pul balans**» siyosatini olib borgan. Bu siyosat pul muomalasini, tashqi savdoni ma'muriy yo'l bilan qattiq tartibga solish asosida mamlakatning pul boyligini ko'paytirishga qaratilgan (mamlakat puli qancha ko'p bo'lsa, u shuncha boy hisoblangan). Dastlabki merkantilizm oltin va kumushni boylikning mutlaq shakli deb qaradi va uni chetdan olib kelish yo'lini qidirdi. Dastlabki merkantilistlar tashqi savdoda ijobiy saldogga erishish uchun quyidagilar maqsadga muvofiq hisobladilar:

- eksport qilinadigan tovarlarga *maksimum yuqori baho o'rnatishni*;
- tovarlar *importini har tomonlama cheklashni*;
- *mamlakatdan oltin va kumushning oqib chiqib ketishiga yo'l qo'ymaslikni*.

Dastlabki merkantilizm davrida hukumat xorijiy savdogar-larni ularning pulini mahalliy pulga almashtirish va ko'proq to-var sotib olishga qiziqtirish maqsadida ataylab chaqalarni buzib, ularning qiymmatini pasaytirish bilan shug'ullangan. Keyinchalik tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi, tashqi savdoning kengayishi merkantalistlarning boylik muammosiga bo'lgan qara-shini o'zgartirishga majbur etdi.

Keyingi merkantilizm XVI asrning ikkinchi yarmidan XVII asrning ikkinchi yarmigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. (Uning asosiy vakillaridan biri ingliz Tomas Man hisoblanadi). Bu davrga kelib milliy sanoat va savdoni rivojlanishining davlat tomonidan rag'batlantirilishi sababli, mamlakatlar o'rtasida savdo aloqalari keng va muntazam rivojlana boshladi. Dastlabki merkantilistlarning «*pul*

balansi» o'rniga keyingi merkanti-listlarning «savdo balansi» nazariyasi kelib chiqdi. «Savdo balansi» nazariyasi (yoki etuk merkantilizm) Angliyada keng tarqala boshladi. Mazkur kontseptsiya vakillari dastlabki merkan-tilistlarni mamlakatdan tashqariga pul chiqarishni man etgani, importni haddan tashqari cheklagani uchun tanqid qildi. Ularning fikricha, hukumatning tashqi iqtisodiy siyosatdagi asosiy vazifasi – mamlakatda imkoni boricha ko'proq pul mablag'larini jamg'arish emas, balki aktiv savdo balansiga erishishdir (eksport-ning importdan ustun bo'lishi). Eksport va import o'rtasidagi farq (ijobiy saldo) – mamlakat boyligining o'sishidir. Demak, real boylik bu– «o'lik pullar» yig'indisi emas, balki yangi pullarni, ya'ni pul kapitalini vujudga keltiruvchi pullardir.

Shulardan kelib chiqqan holda, keyingi merkantilizm vakil-lari aktiv savdo balansiga erishish uchun qator tavsiyalarni ilgari surdilar:

– tashqi bozorlarni *nisbatan arzon* tovarlar sotish yo'li bilan egallash hamda bir mamlakat tovarini olib, boshqalariga uni qimmatiga sotish;

– mamlakatda faqat aktiv savdo balansini saqlab turgan holda, *tovarlar importiga ruxsat etish* (zeb-ziynat buyum-laridan tashqari);

– qulay savdo ishlarini amalga oshirish uchun *oltin va kumushni chetga chiqarish*, pirovard natijada mamlakatda ularning massasini ko'paytirish.

Pulning tovarli mohiyatini tan olsa-da, uning qimmatini keyingi merkantilistlar ilgarigidek oltin va kumushning tabiiy xususiyatidan deb qaradilar. Ammo aynan ular metallistik naza-riyadan pulning miqdoriy nazariyasiga va monometallizm tizimiga o'tishga sabab bo'lgan. Agar dastlabki merkantilistlar pulning jamg'arish funksiyasini asosiy deb bilgan bo'lsalar, keyingi rivojlangan merkantilistlar – muomala funksiyasini asosiy hisobladilar. Keyingi merkantilistlarning ishonchiga ko'ra, pulning qimmatini uning miqdoriga nisbatan teskari bog'liqlikda, tovarlar bahosi darajasi esa pul miqdoriga to'g'ri mutanosib-likda bo'ladi. Ular, pul taklifining ko'payishi unga bo'lgan talabni oshirgach, savdoni rag'batlantiradi, deb bir tomonlama hisobladilar.

3. Turli mamlakatlarda merkantilizm ta'limotining o'ziga xos xususiyatlari

Har bir davlatda merkantilizm o'ziga xos usulda namoyon bo'ldi. Iqtisodiy rivojlanish darajasi, mamlakatdagi siyosiy vaziyat, turli xalqlarning milliy-psixologik xususiyatlari uning o'ziga xos tomonlarini

keltirib chiqardi.

Merkantilizm Ispaniya, Italiya, Angliya va Frantsiyada ancha keng tarzda rivojlandi.

Masalan, Ispaniyada boylik qimmatli metall, pul bilan bir narsa deb qaralgan. Shu bois, Ispaniyada XVII asrning boshigacha mamlakatdan oltin va kumushni olib chiqish (o'lim jazosi tah-likasi ostida) taqiqlangan. Ispan bimetall monetar nazariyasi-ning etuk himoyachisi **Marian** XVII asrning 20-yillarida qimmat-li toshlardan iborat xorijiy monetalarga ayirboshlanadigan tovarlarni chetga chiqarishdan boshqa, barcha har qanday tashqi savdoni man etish talabini ilgari surdi.

Bunday qattiq chora-tadbirlar mamlakat hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Xalqaro savdoda chetga chiqib qolgan Ispaniya iqtisodiy rivojlanishda ancha orqada qolib ketdi.

Merkantilizm iqtisodiy ta'limot va davlat siyosati sifa-tida Frantsiyada ancha rivoj topdi. Frantsiyada merkantilizm vakillaridan biri, mashxur «**Siyosiy iqtisod traktati**» (1615) asarining muallifi **Antuan Monkreten (1576-1621) hisobla-nadi**. U davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvini – jamg'armani ko'paytirishning, mamlakat xo'jaligini mustahkamlash va rivoj-lantirishning asosiy omili sifatida qaradi. A.Monkreten pul boyligini ko'paytirish yo'llarini qidirdi, o'z takliflarini qi-rol Lyudovik XIII ga tavsiya etdi. U manufakturani rivoj-lantirish, xunarmandchilik maktablari tashkil etish, mahsulotlar sifatini yaxshilash, o'z mamlakati savdogarlariga tashqi savdoda monopol huquq berish, mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar savdosini kengaytirish bilan Frantsiya bozoridan xorijiy savdogar-larni siqib chiqarishni taklif qildi. A.Monkreten xorijiy savdogarlarni mamlakat boyligini so'rib oluvchi nasosga taqqos-laydi. A.Monkreten dasturi Frantsiya tashqi savdosini kengay-tirishni ko'zda tutadi, u nisbatan monetarizm g'oyasini, shuningdek, savdo balansi kontseptsiyasini aks ettiradi.

Frantsiyadagi amaliy merkantilizmning eng yorqin vakili **Jan Batist Kolber (1619-1683 y.)** hisoblanadi. U frantsuz qiro-li Lyudovik XIV saroyida moliya superintendenti (vaziri) vazifa-sida ishlagan va faol proteksionistik siyosatni olib borgan. Keyinchalik J.B.Kolber olib borgan iqtisodiy siyosat va frantsuz merkantilizmi *kolbertizm* deb atala boshladi.

J.B.Kolberning asosiy g'oyalari va ularning hayotga tatbiq etilishi quyidagicha tavsiflanadi:

1) Frantsiya tashqi savdosini faollashtirishga har tomonlama ta'sir ko'rsatdi;

2) tashqi bozorga tovar ishlab chiqarishni hisobga olgan holda manufaktura sanoatini rivojlantirishga imkoniyat yaratib berdi;

3) proteksionistik tariflardan keng foydalangach, Frantsiya bojxona siyosatini tartibga solish bilan faol shug'ullandi;

4) manufaktura sanoati rivojlanishiga alohida e'tibor bergan holda, qishloq xo'jaligining ancha orqada qolib ketishini keltirib chiqardi, ayniqsa, mamlakatdan don olib chiqishni noto'g'ri man etishi va mamlakatga erkin don olib kirishga ruxsat berishi natijasida dehqonchilikning qashshoqlashuviga olib keldi.

Angliya merkantilizmining ancha yirik vakili **Uilyam Staffordning (1154-1612 y.)** hayot faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar juda kam. Uning faqat boy savdogar oilasidan kelib chiq-qanligi va "Bizning vatandoshlarning ba'zi bir shikoyatlarining qisqacha bayoni" asarini yozganligi ma'lum. Unda U.Stafford mer-kantilizm uchun xarakterli bo'lgan quyidagi g'oyalarni ilgari surgan:

1) muomalada buzilgan pullar emas, balki to'la qimmatli pullar bo'lishi kerak, chunki faqat ular tashqi tovar aylanmasida yaroqli hisoblanadi;

2) chetga xom ashyo chiqarishni man etishni taklif etadi (keyin undan tayyor mahsulot ishlab chiqarilib yuqori bahoda Angliyaga qaytib kelmasin);

3) katta miqdordagi pulning chetga chiqib ketishiga yo'l qo'y-maslik uchun qimmatli xorijiy tovarlarni (zeb-ziynat buyumlari) iste'mol qilishni man etishni talab qilib chiqdi;

4) Angliyada ishlab chiqarilishi mumkin bo'lgan tovarlarni mamlakatga olib kirishni to'liq man etishni tavsiya etdi.

Angliyada keyingi etuk merkantilizm **Tomas Man (1571-1641)** asarlarida ifoda etilgan. Manufaktura tizimining klassik vakili T.Man o'z davrining yirik savdogar, Ost-Indiya kompaniya-sining direktorlaridan biri bo'lgan. Kompaniyani chetga moneta chiqargani uchun tanqid qiluvchilardan uning manfaatini ximoya qilish maqsadida **T.Man 1621 yilda «Angliyaning Ost-Indiya bilan bo'lgan savdosi to'g'risida mulohaza»** kitobini chop etdi. Monetarietlar kontseptsiyasiga savdo balansi nazariyasini qarshi qo'ydi. **T.Man 1630 yilda «Angliyaning tashqi savdodagi boyligi yoki boyligni tartiblash sifatidagi tashqi savdo balansi»** asarini yozdi. Unda muallif pul muomalasini qat'iy tartibga solish zararli ekanligini, pul foyda keltirishi uchun doimo

harakatda bo'lishini, pulning chetga erkin chiqarilishi kerakligini, busiz tashqi savdoni risolidagidek rivojlantirib bo'lmasligini qayd qilib o'tadi.

T.Man bo'yicha, boylikning manbai faqat *tashqi savdo* hisoblanadi, bunday boylikka «*har yili xorijliklardan xarid qilgan summadan ko'ra, ularga ko'proq sotish*» yo'li bilan erishiladi. U chetga faqat tayyor mahsulot chiqarishni, isrofgarchilikka qarshi qattiq kurashishni, qimmatbaho xorijiy tovarlarni iste'mol qilishdan o'zini tiyishni tavsiya etadi.

Keyingi merkantilizm vakillaridan biri shotlandiyalik **Jon Lo (1671-1729 y.)** hisoblanadi. J.Lo kredit-bank tizimi, shuningdek, qog'oz-pul muomalasi va birja chayqovchiligi asos-chilardan biri hisoblanadi. U kuchli iqtisodchi-amaliyotchi bo'l-sada, faqat ikkita asar yozgan. Birinchisi "**Pul va savdo**" 1705 yilda chop etilgan, ikkinchisi "**Regentstvo davri moliya tarixi**" uning o'limidan sal oldin yozib tugatiladi, lekin faqat ikki yuz yildan keyin nashr etiladi. Bank va yangi turdagi aksionerlik jamiyatini tashkil etish, banknot chiqarish, kapital to'plash, aholining barcha qatlamlari o'rtasida aksiyalarni tarqatish bo'yicha uning kontseptual qarashlari va amaliy faoliyati, ularning ancha rivojlangan davlatlarning xo'jalik tajribasida keng qo'llanilishidan 150 yil ilgari kelib chiqqan.

J.Loning asosiy iqtisodiy g'oyalarini quyidagicha tavsiflash mumkin:

1) milliy iqtisodiyot rivojlanishining kaliti sifatida, banknotlarni chiqarish yo'li bilan mamlakatda pulning mo'l-qo'lligini ta'minlashga harakat qildi;

2) kredit emissiya banklarining davlatga qarashli bo'lishini, hukumat tomonidan iqtisodiy siyosatini olib borilishi va uning yordamidan foydalanishni talab qilib chiqdi;

3) tovarlar bahosining ozgina oshishi, tovarlar taklifining ancha ko'payishiga olib kelishi qoidasini asoslab berdi;

4) davlat qo'shimcha ish joylarini yaratishga imkon beruvchi muomaladagi pul miqdorini ko'paytirish yo'li bilan, ishlab chiqarish miqdoriga ancha katta ta'sir ko'rsatishi mumkinligi to'g'risida gapirib o'tdi;

5) aksionerlik jamiyatlarini tashkil etish yo'li bilan kapital markazlashuvi va birlashuvi g'oyasiga ta'sir ko'rsatdi.

Shunday qilib, aytish mumkinki, merkantilizm kontseptsiyasi eng avvalo, proteksionistik tadbirlardan foydalanishga va iqtisodiy hodisa va jarayonlarning rivojlanishida davlat aralashuvi-ga tayanadi. Bunday

qarash jahon iqtisodiyoti taraqqiyotining turli bosqichlarida, shu jumladan, hozirgi davrda ham kuzatiladi.

4. Merkantilizmning tarixiy ahamiyati

Merkantilizm va uning vakillari – ijodiy merosidagi ham pozitiv, ham negativ unsurlar nuqtai nazaridan, iqtisodiy ta'limotlar tarixida o'chmas iz qoldirdi.

Birinchi, merkantilistlar kontseptsiyasi deyarli butunlay muomala sohasidagi xo'jalik hayotining amaliyotiga qaratilgan. Shunday bo'lsa-da, bu ularga ko'plab iqtisodiy kategoriyalarni il-miy muomilaga kiritish, savdo sohasi, ssuda operatsiyalari va pul muomalasining muhim qonuniyatlarini aniqlab berish imkonini beradi. Lekin iqtisodiyotning boshqa sohalariga bo'lgan ularning ta'siri doimo aynan bir xil bo'lgan emas.

Masalan, mamlakatning o'z sanoati va savdosini rivojlantiri-shi uchun pul muhim vosita ekanligini to'g'ri tushuntirib bergach, merkantilistlar shunday bo'lsa-da milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga e'tibor bermadilar. Bundan tashqari, ular uchun ishsizlik muammosi ham muhim hisoblanmagan. «Ixtiyoriy ishsizlik»ning asosiy sababi ishlamaslik xohishini keltirib chiqaruvchi yoki «yalqovlik», yoki «axloqiy buzuqlik» hisoblangan.

Ikkinchi, merkantilizm bozor munosabatlari shakllanishi-ning va Evropada ancha rivojlangan mamlakatlar – Angliya va Frantsiya-da uning o'rnini olgan klassik siyosiy iqtisodning o'ziga xos xususiyat-larini keltirib chiqardi.

Xususan, Frantsiyada XVII asrda moliya vaziri Jan Batist Kolber ancha faol proteksionizm siyosatini olib borgan davrda sanoatning qudratli manufaktura tarmog'i yaratildi. Ammo bir vaqtning o'zida mamlakat tashqarisiga don chiqarishni man etish va boshqa mamlakatlardan uni erkin olib kelish yo'li bilan fermer xo'jaliklarining shakllanishiga to'sqinlik qilindi. O'sha davrda-gi Frantsiya ichki bozorining uning azaliy raqibi – Angliyaga nisbatan «torligi» oqibatda aynan shu vaziyatga bog'lab tushun-tirildi. Natijada, frantsuz merkantilizmi kolbertizm deb atala boshladi, klassik siyosiy iqtisod doirasidagi o'ziga xos frantsuz maktabi esa fiziokratizm ta'limoti deb yuritildi.

Angliyada esa merkantilizm, iqtisodiy tarixdan ma'lumki, Frantsiyaga nisbatan ancha «unumli» bo'ldi. XVII asrdagi savdo va sanoat sohasidagi bu mamlakatning proteksionizm siyosatidagi asosiy yutuqlari, odatda, Ost-

Indiya kompaniyasi rahbarlaridan biri – Tomas Man nomi bilan bog'lab tushuntiriladi. Shu narsa ham ma'lumki, aynan Angliyada merkantilizm bilan bo'lgan g'oyaviy kurash natijasida eng muhim nazariy xulosalar ishlab chiqildi va ular A.Smit, D.Rikardo, T.Maltus, J.S.Mill va boshqalarning asarlarida o'z aksini topdi. Bundan tashqari, Angliya XIX asrda ancha kuchli rivojlangan mamlakat sifatida eng muhim antimerkantistik chora-tadbirlarni, jumladan ichki va tashqi savdoda to'la erkinlik siyosatini amalga oshira boshladi.

Tayanch iboralar

- merkantilizm;
- dastlabki merkantilizm;
- keyingi merkantilizm;
- pul-boylik;
- «pul balansi»;
- «savdo balansi»
- kolbertizm;
- ijobiy saldo.

Takrorlash uchun savollar

1. Merkantilizmning kelib chiqishining asosiy sababi nima?
2. Merkantilizm nima?
3. Dastlabki merkantilizmning “pul balansi” g'oyasi va uning mazmunini tushuntiring.
4. Keyingi rivojlangan merkantilizm vakillarini ko'rsating?
5. Keyingi rivojlangan merkantilizmning “savdo balansi” g'oyasining mazmunini tushuntiring?
6. Milliy boylik va uni ko'paytirish to'g'risidagi dastlabki va keyingi merkantilistlarning qarashlari qanday?
7. Ispaniyada merkantilizmning o'ziga xosligi nimada?
8. Merkantilizmning Angliya va Frantsiyadagi tarixiy xususiyatlarini ko'rsating?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

Bartenev S.A. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. -M.: “Ekonomist”, 2005.

Blaug M. Ekonomicheskaya misl v retrospektive. -M.: «Delo-Ltd», 1994.

Vsemirnaya Istoriya Ekonomicheskoy Misli. 1 t. -M.: “Misl”, 1987.

Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.:

“O‘zbekiston”, 2003.

Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. -T.: “Iqtisod – moliya”, 2005.

Kostyuk V.N. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. -M.: “Tsentr”, 1998.

Mayburd E.M. Vvedenie v istoriyu ekonomicheskoy misli. Ot prorokov do professorov. -M.: «DELO», «VITA-PRESS», 1996.

Merkantilizm (Pod red. I.S.Plotnikova). -M.: “OGIZ-Sotsekgiz”, 1975.

Razzoqov A. va b. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. -T.: “Moliya”, 2002.

Titova N.E. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. -M.: «Gumanitarniy izdatelskiy tsentr VLADOS», 1997.

Yusupov Yu.B. Stanovlenie i razvitie ekonomicheskoy nauki. -T.: AO «Uchkun», 1999.

Yadgarov Ya.S. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. -M.: INFRA-M, 2006.

4 – mavzu. Klassik iqtisodiy maktabning vujudga kelishi

R E J A:

1. Klassik iqtisodiy maktabning paydo bo'lishining tarixiy shart-sharoitlari va uning tavsifi
2. U.Pettining iqtisodiy ta'limoti
3. Buagilberning iqtisodiy ta'limoti
4. Fiziokratlar
5. A.Tyurgoning iqtisodiy ta'limoti
6. Fiziokratizmning ahamiyati va uning tarixiy taqdiri

1. Klassik iqtisodiy maktabning paydo bo'lishining tarixiy shart-sharoitlari va uning tavsifi

Merkantilizmning emirilishi va klassik siyosiy iqtisod maktabining paydo bo'lishi (Angliyada) XVII asrga to'g'ri keladi. XVI asrning o'rtalarida boshlangan manufaktura davri XVII asrga kelib sanoatning ayrim tarmoqlarining rivojlanishiga olib kel-di. Ayni paytda, qishloq xo'jaligida ham kapitalizm rivojlana boshladi. Buyuk Britaniya iqtisodiyoti dunyoda eng rivojlangan mamlakatga aylandi. XVIII asrga kelib bu erda kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari faqat savdoda emas, balki sanoat va qish-loq xo'jaligida ham g'alaba qozondi. Bu jarayon mamlakatning ijtimoiy - iqtisodiy taraqqiyotiga yo'l ochib berdi. Ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanishiga imkoniyat, tadbirkorlar tashabbusiga erkinlik berishga harakat qilgan kapitalistik tuzumning afzalliklarini nazariy jihatdan asoslab beradigan iqtisodiy ta'limotlar endi taqozo etila boshladi.

Demak, bu davrga kelib iqtisodiy ta'limotlarni rivojlan-tirish uchun, ya'ni iqtisodiyotni ob'ektiv tahlil qilish uchun qulay sharoit yaratildi. Mana shu sharoitda yashab ijod qilgan U.Petti, A.Smit, D.Rikardo, F.Kene va klassik siyosiy iqtisod maktabi-ning boshqa vakillari iqtisodiyotni ilmiy nuqtai nazardan tadqi-qot qildilar. Haqiqatan ham, mazkur davr yangi klassik siyosiy iqtisod maktabining boshlanganini bildiradi. Uning klassik deb atalishining asosiy sababi, eng avvalo, uning ko'plab nazariy va metodologik qoidalari chinakam ilmiy bo'lib, ular zamonaviy iqtisodiy nazariya asosini tashkil etishidir. Aynan klassik siyosiy iqtisod vakillari tufayli iqtisodiy nazariya ilmiy fan maqomiga ega bo'ldi. Angliyada klassik siyosiy iqtisod maktabi-ning dastlabki vakili U.Petti bo'lsa, Frantsiyada – P.Buagilber, F.Kene,

A.Tyurgo hisoblanadi. Keyinchalik, bu maktab ta'limoti A.Smit, D.Rikardo J.B. Sey, T.Maltus tomonidan rivojlan-tirildi va J.S. Mill, K.Marks tomonidan yakunlandi. Ularni biz keyingi mavzularda ko'rib chiqamiz.

2. U.Pettining iqtisodiy ta'limoti

Uilyam Petti (1623-1687) – Angliya klassik siyosiy iqtiso-dining asoschisidir. K.Marks so'zi bilan aytganda, U.Petti-«*Siyosiy iqtisodning otasi... buyuk tadqiqotchi - iqtisodchi*». U.Petti har tomonlama yuksak bilimli odam bo'lgan. U Angliyaning janubi-dagi Roms shahrida hunarmand-matochi oilasida tug'ildi. O'n to'rt yoshida ota kasbini egallashdan voz kechgan U.Petti uydan chiqib ketadi va kemada yollanma dengizchi (yunga) bo'lib xizmat qiladi. Oradan bir yil o'tgach, taqdir taqozosi bilan oyog'i lat egan U.Petti Frantsiya hududidagi bir qirg'oqda qoldirib ketiladi. Bu notanish chet o'lkalarda lotin tilini bilganligi tufayli u Kan kollejiga qabul qilindi va tinglovchi sifatida moddiy jihatdan ta'min-landi. Kollej unga frantsuz va grek tillarini, matematika, astro-nomiyani o'rganishga imkoniyat yaratib berdi. 1640 yili kollejni bitirib, U.Petti Londonga qaytib keldi. Keyinchalik, Oksford universitetida tibbiyot sohasida tahsil oldi.

1650 yili 27 yoshida U.Petti fizika bo'yicha doktorlik darajasi-ni oldi, Angliya kollejarining birida professor bo'lib ishladi.

U.Petti iqtisodiy muammolarga bag'ishlangan «**Soliqlar va yig'implar to'g'risida traktat**» (1662y), «**Donishmandlarga so'z**» (1665y), «**Irlandiyaning siyosiy anatomiyasi**» (1672y), «**Siyosiy arifmetika**» (1683y) va boshqa asarlarni yozdi. U.Petti dastlab o'z asarlarida merkantilistlarning ijobiy savdo balansi g'oyasini va sanoatni rag'batlantirish maqsadida davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvini qo'llab-quvvatladi. Ammo U.Petti asta-sekin tadqiqot ob'ektini o'zgartirdi va asosiy e'tiborni savdo muammosidan ishlab chiqarish muammosiga qaratdi. Uning qayd qilishicha, boylik ishlab chiqarishda yaratiladi, muomala sohasida esa u faqat taqsimlanadi.

Boylik va pul nazariyalari. Merkantilistlardan farqli ravishda, U.Petti fikri bo'yicha, nafaqat qimmatli metall va toshlar hamda pul *boylik* hisoblanadi, balki mamlakatning eri, uylar, kemalar, tovarlar va xatto uy jihozlari ham boylikni tashkil etadi. Bu masala bo'yicha o'z fikrini rivojlantirib, bizning davrda keng tarqalgan «*Mehnat – boylikning otasi, er esa uning onasi*» degan iborani ishlatdi.

Mamlakat boyligini ko'paytirish uchun U.Petti qamoq jazosi

o'rniga pul jarimasini joriy etish zarurligini, pul to'lashga «qurbi etmagan o'g'rilarni» esa «qullikka» mahkum etishni, ishlashga majbur qilishni tavsiya etadi. Bu merkantilistlarga qarama-qarshi tarzda, *boylik, eng avvalo, mehnat bilan yaratili-shini* bildiradi, ya'ni xo'jalik hayotidagi pulning «asosiy» vazifasini inkor etadi.

U.Petti bu fikrni rivojlantirib, chetga pul chiqarishni taqiqlash bema'ni narsa ekanligini ko'rsatib o'tadi. Davlatning bunday xatti-harakati, uning fikri bo'yicha, mamlakatga chetdan to-var keltirishni man etish bilan bir narsadir. U.Petti bu fikr-lari bilan o'zini pulning miqdoriy nazariyasi tarafdori ekanli-gini ko'rsatdi va muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori to'g'ri-sidagi qonuniyatni tushunganligini namoyish etdi. Ammo uning iqtisodiyotdagi pulning vazifasini yuzaki tushunganligi aniq ko'rinadi. Bir tomondan, pulning miqdoriy nazariyasi, haqiqatdan ham, «pul o'z-o'zidan boylik mazmunini anglatmasligini» ko'rsat-di, ikkinchi tomondan esa – U.Petti va undan keyingi boshqa klas-sik iqtisodiy nazariya mualliflari, M.Blaug so'zi bilan aytganda, u (pulning miqdoriy nazariyasi) asosiy e'tiborni pulning muomala vositasi sifatidagi vazifasiga qaratgan holda, tovar va pul bozorlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni keltirib chiqaruvchi pulning qimmatni saqlash vositasi sifatidagi funksiyasini inkor etdi.

Shuning uchun merkantilizmga nisbatan to'g'ri tanqidlari bilan birga, U.Pettining bu borada noto'g'ri tushunchalari ham bo'lgan. Masalan, *u savdo va savdo kapitalining milliy boylik yaratishdagi ishtirokini inkor etdi* va hatto savdogarlar sonini ancha kamaytirishni qattiq turib ma'qulladi. U.Petti savdogar-larni davlatning «qonini» taqsimlash bilan shug'ullanuvchi «o'yinchilar»ga o'xshatadi. U «qon» deganda qishloq xo'jaligi va sanoat mahsulotlarni nazarda tutadi.

Qiymat nazariyasi. U.Pettining merkantilistlar g'oyasiga bo'lgan salbiy yondashuvi nafaqat boylikning mohiyatini va uni ko'paytirish yo'llarini tahlil qilishda, balki tovarlar qiymati--ning yaratilish tabiatini va bozorda ularning qimmati darajasiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashda ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bu boradagi uning tadqiqotlari keyinchalik uni *qiymatning mehnat nazariyasining birinchi muallifi* deb tan olinishiga sabab bo'ldi. Umuman olganda, qiymatning mehnat nazariyasi klassik iqtisodiy maktabning asosiy belgilaridan biri hisoblanadi.

U.Petti nazariyalarining birida aytilishicha, *tovar qiy-mati kumush qazib oluvchi mehnat bilan yaratiladi* va uning «tabiiy bahosi» hisoblanadi; kumush qiymatiga tenglashtirilgan tovarlar qiymati esa

ularning «haqiqiy bozor bahosi» hisoblanadi. Ikkinchi bir joyda qayd qilinishicha, *tovar qiymati mehnat va er ishtirokida yaratiladi*. Ya'ni U.Pettining o'zi aytganidek, «Kemaning yoki kamzul (syurtuk)ning qiymati qandaydir er miqdori va qandaydir mehnat miqdori qiymatiga teng, chunki har ikkalasi – kema ham, kamzul ham – er va inson mehnati bilan yaratiladi». Bundan ko'rinib turibdiki, U.Pettida tovar bahosi asosida *sarfli mexanizm yotadi*.

Daromadlar nazariyasi. Ishchilarning daromadlari, pul kapi-tali va er egalari daromadlari to'g'risida U.Petti aytib o'tgan qoidalar keyinchalik klassik iqtisod maktabi vakillarining nazariy izlanishlari uchun asos bo'lib xizmat qildi. U.Petti ish-chining daromadi sifatidagi *ish haqini mehnatning bahosi* deb hisobladi va uning darajasini ishchining yashashi uchun zarur bo'lgan vositalar minimumi bilan ifodaladi. U.Petti, har bir ishchi «*yashash, mehnat qilish va ko'payishi uchun*» kerakli narsani olsa bas, degan xulosaga keldi. Buni u nazariy jihatdan isbotlab bermoqchi bo'ldi: agar ishchiga ko'rsatilgan minimumdan ikki baravar ko'p haq to'lansa, u chog'da ishchi ikki marta kamroq ishlaydi. bu esa jamiyat uchun shuncha miqdordagi mehnat boy berilganini bildiradi. U.Pettining ish haqi to'g'risidagi mazkur qoidasi «klassik maktabning» ko'pchilik vakillari nazariy tadqiqot-larining asosini tashkil etdi. Masalan, U.Pettidan keyin, D.Rikardo va T.Maltus *ish haqini ishchi mehnatining bahosi sifatida tavsiflab*, uni ishchining va uning oilasining yashashi uchun zarur bo'lgan vositalar minimumi bilan bog'lab tushun-tirganlar.

Tadbirkorlar va er egalari daromadlari U.Petti o'zi umum-lashtirgan tushuncha – “renta” sifatida tavsiflanadi. U, masalan, dehqonchilikda yaratilgan mahsulot qiymati bilan uni ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar o'rtasidagi farqni renta deb atagan (ya'ni tuproq unumdorligiga bog'liq bo'lgan renta). Ikkinchi bir misolda, ssuda foizining kelib chiqish mohiyatini ko'rib chiqqach, U.Petti soddalashtirib, bu ko'rsatkich “ssudaga beriladigan pulga sotib olinishi mumkin bo'lgan muayyan er maydonidan olinadigan rentaga teng”, deb atadi.

Yana bir joyda er uchastkasining bozorga uzoq-yaqin joylashi-shidan kelib chiqadigan renta shakli ko'rsatib beriladi. Aholi yashash joylariga yaqin joylashgan er uchastkalaridan nafaqat yuqo-ri renta olinadi, balki yillik renta summasi ham boshqa xuddi shunday unumdor, lekin aholi turarjoylaridan ancha uzoq bo'lgan erlarga nisbatan ko'p bo'ladi.

Shu bilan U.Petti er bahosini aniqlash bilan bog'liq bo'lgan muammoni echib berishga uringan. Lekin bu erda ham olim mazkur muammoni hal etishda yuzaki yondashdi. Uningcha, erning bahosi bir yillik muayyan miqdordagi rentaga teng bo'lishi kerak. Ammo u bu miqdorni ilmiy jihatdan aniqlab bera olmadi, ya'ni erning bahosini keltirib chiqarish uchun bir yillik rentani ko'paytirish mumkin bo'lgan sonni topa olmadi. Bu savolni echish uchun U.Petti rentani 21 yilga ko'paytirishni tavsiya etadi. Negaki, uning tasdiqlashicha, faqat uch avlod vakillari: buva (50 yosh), o'g'il (28 yosh) va nevara (7 yosh) - birgalikda 21 yil yashashlari mumkin. Shu-ning uchun muayyan er uchastkasining qiymatini tashkil etuvchi bir yillik renta summasi o'sha uch avlod kishilarining birgalikda yashash yiliga teng bo'lishi kerak. Shu sababli erning qiymati ham taxminan shuncha miqdordagi yillik rentalarning summasiga teng.

Shu bilan birga, uning er bahosini aniqlashdan kelib chiqa-digan ssuda kapitali bilan erdan olinadigan yillik renta o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik g'oyasi iqtisodiy fikrlarning rivoj-lanishida ijobiy rol o'ynadi. Buni keyinchalik K.Marks qayd qilib o'tadi. Ma'lum ma'noda xuddi shunday fikr Y.Shumpetrning iqtisodiy qarashlarida ham uchraydi. Uningcha, birorta kapitalist er uchastkasini ushbu uchastkadan olinishi mumkin bo'lgan rentaga teng foiz keltirishi mumkin bo'lgan pul summasidan yuqori ham, past ham baholashi mumkin emas. Birorta er egasi o'z uchastkasini undan olinadigan rentaga teng foiz keltiruvchi pul summasidan kamiga sotmaydi. Ammo u o'sha summadan ko'pini ham ololmaydi, negaki bunday summani to'lashga rozi bo'lgan kapitalistga birda-niga juda ko'p er uchastkalari taklif qilinadi.

3. P.Buagilberning iqtisodiy ta'limoti

Frantsiya klassik iqtisodiy maktabining asoschisi **Per Buagilber (1646-1714)** hisoblanadi. U Angliya klassik iqtisodiy maktabining asoschisi U.Petti kabi professional iqtisodchi-olim bo'lgan emas. P.Buagilber xuddi otasiga o'xshab huquqshunoslikdan ta'lim oldi. 31 yoshida Normandiyada sudyalik lavozimini egal-ladi. U bu lavozimda 25 yil mobaynida, ya'ni deyarli umrining oxirigacha ishladi, faqat o'limidan ikki oy oldin bu lavozimni katta o'g'liga topshirib ketdi.

Sinchkov aql, jamiyatdagi yuqori ijtimoiy mavqe P.Buagilberda mamlakatning iqtisodiy muammolarini bilishga, XVII asrning oxiri XVIII asrning boshidagi Frantsiya viloyatlaridagi aholi turmush darajasining pastligi sabablarini aniqlashga bo'lgan qiziqish uyg'otdi. U o'zining birinchi

islohotlar to'g'risidagi mu-lohazalarini (merkantilistlarga qarshi) 50 yoshida yozgan «**Frantsiya holatining mufassal tavsifi, uning farovonligining pasayi-shi sabablari va qayta tiklanishining oddiy usullari...**» asarida e'lon qildi. P.Buagilber bu asarida *merkantilizm iqtisodiy siyosatini qattiq tanqid qildi*. Bu siyosatning boshida o'sha davrdagi Lyudovik XIV qirolligida moliya vaziri lavozimini egal-lab turgan Jan Batist Kolber turar edi. U Frantsiya tovarlari eksportini rag'batlantirishni, Frantsiyaga keladigan import tovarlarni esa cheklashni, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga yuqori soliq belgilashni qonunlashtirgan. Bu sanoat ishlab chiqarishiga hamda bir butun milliy iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Iqtisodiyotdagi salbiy holatlarni bartaraf etish yo'llarini aniq-lash P.Buagilberning keyingi, XVIII asrning boshida chop etilgan asar-larining ham asosiy vazifasi hisoblanadi. Ularda P.Buagilber merkan-tilizmni tanqid qilishni davom ettirdi, islohotlar zarurligini asos-lab berdi, iqtisodiy o'sishning va davlat boyligining asosi deb bilgan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirish muammolariga alohida e'tibor qaratdi. Bunday qarash Frantsiya iqtisodiy qarashlarida XVIII asrning yarmigacha saqlanib qoldi. Chunki o'sha davrda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining hal qiluvchi mavqeini targ'ibot qiluvchi fiziokratizm ancha kuchaygan edi.

1707 yili P.Buagilberning «**Frantsiyani qoralash**» asari chop etildi. Unda Frantsiyaning kambag'allik holati ko'rsatildi, merkantilistik siyosat qoralandi. Iqtisodiy islohotlar o'tkazish to'g'risida yangi g'oyalar ilgari surildi. Biroq ular o'zi ishongan va umid qilgan hukumat vazirlari tomonidan ham e'tiborga olin-madi, qo'llab-quvvatlanmadi.

Iqtisodiy fikrlarning rivojlanishida va Frantsiyada bozor munosabatlarining shakllanishida P.Buagilberning hissasi kat-ta bo'ldi. Aynan uning asarlari merkantilistik g'oyalarning batamom obro'sizlanishi va Frantsuz klassik iqtisodiy maktabi-ning shakllanishi uchun nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qildi. U Pettidan qat'iy nazar, mamlakatning boyligi pul miqdoridan iborat emas, balki barcha foydali narsa va ne'mat-lardan tashkil topadi degan kontseptsiyani ilgari surdi.

Nazariy qoidalarning o'ziga xosligi. P.Buagilberning muhim yutug'i, U.Pettiga o'xshab, *qiymatning mehnat nazariyasini* «asos-lab» berishi hisoblanadi. Bunda u bozorda tovarlar o'rtasidagi almashuv nisbatlari mexanizmini sarflangan mehnat miqdori yoki ish vaqtini hisobga olgan holda tahlil qiladi. Bu kontseptsiya nomukammal bo'lishiga qaramasdan (uning asosida sarfli printsip yotadi) o'z davri uchun progressiv hisoblanadi, negaki merkanti-listlarning bahoning shakllanishida pulning

tabiiy roli to'g'ri-sidagi kontseptsiyasidan keskin farq qiladi.

P.Buagilber merkantilizmni ko'p jihatdan to'g'ri tanqid qilish bilan birga, pulning iqtisodiyotdagi ahamiyatini mensi-magan holda, *mamlakatning iqtisodiy o'sishida qishloq xo'jaligi ahamiyatini mutlaqlashtirdi*, boylikni ko'paytirishdagi sanoat va savdoning ahamiyatini inkor etdi. Klassik iqtisodiy nazariya vakillari ichida u pulni bekor qilish mumkin va zarur deb hisoblagan yagona iqtisodchi hisoblanadi, uningcha pul tovar-larning «haqiqiy qiymatlari» bo'yicha ayirboshlanishini buzadi.

Birinchi Frantsuz klassigining fikri bo'yicha, iqtisodiyot-dagi asosiy soha savdo emas, balki ishlab chiqarish, eng avvalo, qishloq xo'jaligi hisoblanadi. P.Buagilber o'z asarlarida iqtisodiyotning «tabiiy» qonunlari to'g'risida qayd qilib o'tadi. Davlat yuqori soliqlarni joriy etish yoki proteksionizm siyosatini qo'llash bilan ularga halaqit bermasligini tavsiya etadi.

4. Fiziokratlar

Fiziokratlar (lat. – tabiat, hukmronlik) – bu XVIII asrdagi frantsuz iqtisodchilari, klassik siyosiy iqtisod vakillaridir. Fiziokratlar maktabi Frantsiyada feodalizmdan kapitalizmga o'tish davrida vujudga keldi. Bu tasodifiy hol emas edi. O'sha davrda Frantsiyada manufaktura ancha rivojlangan bo'lsa-da, ammo mamlakat hali ham agrar holatda edi. Aholining asosiy qismi qishloqlarda yashar, milliy boylikning 2/3 qismi shu sohada yuzaga keltirilar edi. Qishloq xo'jaligi ahvolini yaxshilash tadbirlari fiziokratlar tadqiqotlarining asosini tashkil etadi. Ular qishloq xo'jaligini iqtisodiyotning yagona unumli sohasi deb hisobladilar. Ularning fikricha, boylik faqat qishloq xo'jaligida yaratiladi, sanoat va savdoda esa u qayta ishlanadi va qayta taqsimlanadi, xolos. Shunga ko'ra fiziokratlar tadqiqotni muomala soha-sidan ishlab chiqarish sohasiga olib o'tdilar va bu bilan kapitalistik tizimning keyingi tahlili uchun asos yaratdilar.

Fransua Kene (1694-1774) - fiziokratlar maktabining asoschisi hisoblanadi. F.Kene har tomonlama bilimli olim bo'lib, Versal yaqinida kambag'al dehqon oilasida dunyoga keldi. U yoshligidan tibbiyotga qiziqdi va bu sohada ta'lim oldi. Keyinchalik tibbiyot amaliyoti unga shuhrat keltirdi. 1752 yilda Qirol Lyudovik XV saroyida tabiblik qildi. Tibbiyot va biologiyaga oid ko'pgina asarlar yaratdi. F.Kene iqtisodiyot muammolari bilan oltmish yoshidan boshlab bevosita shug'ullana

boshladi.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, F.Kenening iqtisodiy g'oya-lari qirol saroyida - Versalda yuzaga keldi. U umrining oxiri-gacha o'sha erda yashadi va ijod qildi. F.Kenening «**Fermerlar**», «**Don**», «**Aholi**», «**Soliqlar**» nomli dastlabki iqtisodiy maqola-lari Didro va D.Alamber tomonidan chop etilgan «Qomus» da e'lon qilindi. 1758 yilda uning asosiy asari «**Iqtisodiy jadval**» dunyoga keldi. F.Kene nafaqat fiziokratizm maktabi asosini yaratdi, balki uning nazariy va siyosiy dasturini ham shakllan-tirdi. Uning fiziokratik g'oyalarini keyinchalik A.Tyurgo va boshqa bir qator frantsuz iqtisodchilari davom ettirdilar va targ'ibot qildilar. Shunday qilib, haqiqiy fiziokratlar maktabi yoki o'sha davr tili bilan aytganda «*iqtisodchilar maktabi*» tarkib topdi. Uning eng rivojlangan davri XVIII asrning 60-70-yil-lariga to'g'ri keladi.

O'rganish metodi. F.Kenening iqtisodiy tadqiqotining metodologik maslagi (platformasi) ni uning tomonidan ishlab chiqilgan *tabiiy tartib to'g'risidagi kontseptsiya* tashkil etadi. Uning-cha, mazkur kontseptsiyaning huquqiy asosi xususiy mulkni, shaxsiy manfaatlarni muhofaza qiluvchi va takror ishlab chiqarishni va moddiy boyliklarni to'g'ri taqsimlashni ta'minlovchi davlatning mlldiy va ma'naviy qonunlari hisoblanadi. F.Kenening yozishicha, tabiiy tartibning mohiyati shundaki, *bir odamning shaxsiy manfa-ati boshqalarning umumiy manfaatidan ajralgan bo'lishi mumkin emas.* Bu esa erkinlik hukmronlik qilgan sharoitda bo'ladi. Ana shunda dunyo o'z-o'zidan harakatlanadi. Shu bilan birga, F.Kene ogohlantirib aytishicha, «Yuqori hokimiyat» oqsuyaklardan yoki yi-rik er egalari vakillaridan tashkil topishi mumkin emas; ular birga qo'shilib qonunning o'zidan ancha kuchli hokimiyat tashkil etishi, millatni qul qilishi, adolatsizlikni keltirib chiqarishi, yirtqichlarcha zulm o'tkazishi va o'ta ketgan beboshlikni keltirib chiqarishi mumkin. *U, yuqori davlat hokimiyati davlat boshqaruvini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan – tabiiy tartib – qonunlarini yaxshi biladigan, o'qimishli bir shaxs qo'lida bo'lishini maqsadga muvofiq deb hisoblagan.*

Sof mahsulot to'g'risidagi ta'limot. F.Kenening nazariy merosida uning *sof mahsulot* (hozir uni milliy daromad deb atashadi) *to'g'risidagi ta'limoti muhim o'rin egallaydi.* Uning fikriga ko'ra, sof mahsulotning manbai er va unga sarflangan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida band bo'lgan kishilarning mehnati hisoblanadi. Demak, boylikning (sof mahsulot) ko'payishi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan bog'liq bo'lgan «er in'omidir». Shu bois, davlat sanoatni emas, balki qishloq

xo'ja-ligini rag'batlantirish to'g'risida g'amxo'rlik qilishi kerak. F.Kene: «Dehqonlar kambag'al bo'lsa, qirollik kambag'al bo'ladi, qirollik kambag'al bo'lsa qirol kambag'al bo'ladi», deb hukumatni ishontirishga harakat qilgan. Savdo va sanoat boylik yaratmaydi, negaki savdogar va hunarmandlar qishloq xo'jaligida yaratilgan boylikni faqat bir joydan ikkinchi bir joyga etkazish va o'zgartirish bilan shug'ullanadi. Shuning uchun savdo va sanoat «*unumsiz*» hisoblanadi. U erdagi tovarning o'sgan qiymati faqat-gina savdo va sanoat xarajatlarini qoplash vositalarini o'z ichiga oladi, sof mahsulot esa bunda ko'paymaydi. Keyinchalik, A.Smit fiziokratlarning sanoatning «*unumsizligi*» to'g'risidagi g'oyasiga qarshi chiqadi va sanoatda ham boylik yaratilishini ko'rsatib beradi.

F.Kene merkantilistlarning “boylik savdoda yaratiladi” de-gan tezisini tanqid qildi. Uning tasdiqlashicha, muomalada tovar-larning ayirboshlanishi ekvivalentli bo'ladi, ya'ni teng qiymatli tovarlar ayirboshlanadi. Demak, ayirboshlashda qiymatning hech qanday o'sishi sodir bo'lmaydi. F.Kene pulni foydasi yo'q boylik hisoblagan, unga faqat savdodagi vositachi sifatida qaragan. Shunga muvofiq, davlatning boyishi pul kapitalining o'sishga emas, balki qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining rivojla-nishiga bog'liq bo'ladi.

Sinflar nazariyasi. F.Kene o'zi ishlab chiqqan unumlilik qoi-dasiga asoslangan holda jamiyatni uch sinfga ajratib ko'rsatadi: *unumli sinf*, *unumsiz sinf*, *mulkdorlar sinfi*. Unumli sinf bu – qishloq xo'jaligida ish bilan band bo'lgan barcha kishilar, dehqon va fermerlar kiradi. Ular sof mahsulot yaratadilar. Unumsiz sinf bular hunarmandlar, ishchilar, savdogarlar, xizmatkorlar, to'ralar, ya'ni dehqonchilikdan boshqa sohada ish bilan band bo'lgan kishilar. Ular faqat o'zlarini ta'minlaydilar, o'z iste'moliga qancha mahsulot kerak bo'lsa, shunchalik mahsulot yaratadilar. Ular jamiyat uchun foydali; ammo o'zining ham, jamiyatning ham boyligini ko'paytirmaydi, shu ma'noda unumsizdir. Mulkdorlar sinfi er egalari, unga qirol va ruhoniylar ham kiradi. Mulkdorlar sinfi sof foydani olishga haqli, negaki ular o'z paytida erlarni o'zlashtirgan, erning unumdorligini oshirgan. Mulkdor-lar tomonidan olinadigan daromad bu – ularning oldin qilgan xarajatlari uchun in'om. Albatta, jamiyatning sinflarga bunday bo'linishi noto'g'ri. A.Smit fiziokratlarning bu boradagi qarashi-ni kinoyali ravishda shunday deydi: “Agar ularning mantig'iga amal qilsak, unda faqat ikki farzand ko'radigan har qanday nikohni unumsiz deb tan olish kerak bo'ladi”.

Kapital nazariyasi. Iqtisodiy fikrlar tarixida kapital to'g'risidagi

birinchi chuqur nazariy tushunchani F.Kene ilgari surdi. Merkantilistlar kapitalni pul bilan bir narsa deb hisob-lagan bo'lsalar, F.Kene fikriga ko'ra, pul unumsiz boylik bo'lib, u hech narsa ishlab chiqarmaydi. Uning atamasi bo'yicha qishloq xo'jaligi qurollari, qurilishlari, mollari, hayvonlari va dehqonchilikda bir necha ishlab chiqarish tsikllarida foydalanila-digan barcha narsalar «*dastlabki avanslar*» deyiladi (Hozirgi zamon atamasi bo'yicha – asosiy kapital). Bir ishlab chiqarish tsiklida ishlatiladigan urug'lik, em-xashak, ishchilarning mehnat haqi va boshqalarni u «*har yilgi avanslar*»ga kiritdi (Hozirgi zamon atamasi bo'yicha – aylanma kapital). Ammo F.Kening xiz-mati faqat kapitalni ishlab chiqarishdagi mavqeiga ko'ra asosiy va aylanma kapitallarga bo'lishdangina iborat emas. Bundan tashqari, u *aylanma kapital bilan birga asosiy kapital ham harakatda bo'lishini* ishonarli tarzda isbotlab berdi.

Takror ishlab chiqarish nazariyasi. Iqtisodiy ta'limotlar-ning rivojlanishida F.Kening mashhur «Iqtisodiy jadval» asarining o'rnini beqiyos. Bu asarda *ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayoni birinchi marta makroiqtisodiy darajada tahlil qilindi.* F.Kene jamiyatdagi uchta ijtimoiy guruhlar-sinflar o'rtasida mahsulot va pulning ayirboshlanish jarayonini ko'rsatib berdi. Takror ishlab chiqarish jarayonini tahlil qilishda baho-larning o'zgarmasligi asos qilib olinadi. (Bunda almashuv ekviva-lentlik tamoyili asosida ro'y bermoqda deb faraz qilinadi). Bu jarayon tashqi bozor ta'sirisiz, ya'ni faqat ichki bozor sharoitida yuz bermoqda deb qaraladi.

«*Jadvaldagi*» takror ishlab chiqarishning boshlang'ich nuqtasi yaratilgan bir yillik mahsulot hisoblanadi. F.Kene statistik hisob-kitoblarga asoslangan holda, Frantsiya dehqonchiligidagi yalpi mahsulot qiymatini 5 mlrd. livrga (livr – o'sha paytdagi Frantsiya pul birligi) baholadi (ozuq-ovqat 4 mlrd. livrni, xom ashyo 1 mlrd. livrni tashkil etadi). Bu mahsulotdan tashqari fermerlar o'tgan yilgi hosilni sotishdan olgan 2 mlrd. livrga ega. Bu pulni ular mulkdorlarga ijara haqi sifatida er uchun to'lay-dilar. Unumsiz yoki «hosilsiz» sinf 2 mlrd. livrlik sanoat mahsulotiga ega. Jami ijtimoiy mahsulot, F.Kene hisobi bo'yicha, 7 mlrd. livrni tashkil etadi. Mulkdorlar (er egalari) hosilni yig'ishtirib olgandan keyin fermerlardan 2 mlrd. livr ijara haqi olganlar.

Bu erda barcha yaratilgan mahsulot realizatsiyasi va aylanish jarayoni qanday amalga oshadi? «*Iqtisodiy jadval*»ning shart-lariga ko'ra bu jarayon besh aktdan iborat bo'lib, uning har birida 1 mlrd. livrga teng mahsulot realizatsiyasi amalga oshiriladi.

1. Mulkdorlar «unumli sinf» dan 1 mlrd. livrlik oziq-ovqat mahsulotlarini sotib oladilar. Buning natijasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 1/5 qismi realizatsiya qilinadi. Mahsulotning bu qismi muomala sohasidan iste'mol sohasiga (er egalari) o'tadi.

2. Mulkdorlar «unumsiz sinf»dan 1 mlrd. livrlik sanoat mahsulotlarni sotib oladilar. «Unumsiz sinf» shu bilan o'z mahsulotining yarmini realizatsiya qiladi.

3. «Unumsiz sinf» mulkdorlardan olgan puliga «unumli sinf»dan iste'mol buyumlarni sotib oladi. Shu bilan qishloq xo'jaligi mahsulotining yana 1/5 qismi realizatsiya qilinadi.

4. «Unumli sinf» «unumsiz sinfdan» olgan 1 mlrd. livrga uning o'zidan («unumsiz sinf»dan) shuncha pulga ishlab chiqarish qurollarni oladi (ular asosiy kapitalning eyilgan, ishdan chiq-qan qismini qayta tiklashga ishlatiladi). Buning natijasida sanoat mahsulotlarining ikkinchi yarmi realizatsiya qilinadi.

5. Aylanish jarayonining beshinchi, yakunlovchi aktida «unum-siz sinf» «unumli sinf»dan 1 mlrd. livrlik qishloq xo'jaligi xom ashyosini xarid qiladi.

Oxirida jami ijtimoiy mahsulotning butun aylanish jarayoni natijasida sinflar o'rtasida 3 mlrd. livrlik qishloq xo'jalik mahsulotlari va 2 mlrd. livrlik sanoat buyumlari reali-zatsiya qilindi. «Unumli sinf» ixtiyorida qolgan 2 mlrd. livrlik mahsulot barcha sinflar o'rtasidagi umumiy aylanishda qatnash-maydi, u faqat o'z sinfi doirasida aylanadi (jadvalda bunday aylanish berilmagan). Bu mahsulot qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish jarayonida sarflangan urug'lik va oziq-ovqat mahsulotlari o'rnini qoplaydi. «Unumli sinf» tomonidan sotib olingan sanoat tovarlari asosiy kapitalning eskirgan qismini koplash uchun ishlatiladi. Naqd pul (2 mlrd.) muomala (aylanish) nati-jasida «unumli sinf» qo'liga kelib tushadi, ammo keyingi muddat uchun ijara haqi to'lash natijasida bu pul yana er egalari ixtiyo-riga o'tadi. Shunday qilib, yangi ishlab chiqarish tsiklini boshlash uchun, ya'ni oldingi hajmdagi ishlab chiqarishni, oddiy takror ishlab chiqarishni davom ettirish uchun zarur shart - sharoitlar yaratiladi.

«Iqtisodiy jadval»da takror ishlab chiqarishni tahlil qilish asosida olingan muhim ilmiy xulosa shundaki, unda ayrim oldi-sotdi aktlari qarab chiqilmaydi, balki juda ko'p bunday yakka muomala aktlari sinflar o'rtasidagi muomalada mujassamlasha-di. Ana shu sinflar o'rtasidagi muomala F.Kene tadqiqotining predmeti hisoblanadi. Ayniqsa, uning muomalani takror ishlab chiqarish jarayonining atigi bir shakli sifatida,

pul muomala-sini esa kapitalning faqat aylanish momenti sifatida ko'rsatib berishga qilgan harakati samarali bo'ldi.

Ammo F.Kenening takror ishlab chiqarish to'g'risidagi ta'limotida bir qator kamchiliklar mavjud. «Iqtisodiy jadval»dagi sinflar tushunchasida izchillik, ilmiylik etishmaydi. Sanoatchi-larni ishlab chiqarish vositalaridan mahrum etgan holda (ular o'z mahsulotlarining hammasini sotib yuboradi), F.Kene ularni ishlab chiqarish jarayonini qaytadan boshlash imkoniyatidan ham mahrum etadi. Er egalarining mahsulot realizatsiya qilishda markaziy o'ringa o'tib qolishi noto'g'ri bo'lgan. Ammo undagi kam-chiliklar mazkur asarning qimmatini tushirmaydi. Unda iqtisodiy fikrlar tarixida birinchi marta milliy iqtisodiyot makro-iqtisodiy darajada tahlil qilindi va undagi g'oyalar bo'lajak iqtisodiy modellarning kurtagi bo'lib qoldi.

5. A.Tyurgoning iqtisodiy ta'limoti

F.Kenening g'oyalari **Ann Rober Jak Tyurgo (1727-1781yy.)** tomonidan davom ettirildi va rivojlantirildi. A.Tyurgo Parij-da zodagonlar oilasida tug'ildi. Oilaviy an'anaga ko'ra diniy ta'lim olishga majbur bo'ldi. Lekin Sarbonnaning Teologiya (diniy) fakultetini tugatgach, bu sohada ishlashdan bosh tortdi. 1751 yildan Parij parlamentining mansabdori, 1761-74 yillarda Limojda (Limuzen provintsiya - viloyat markazi) intendant (gubernator) lavozimida ishladi. Bu uzoq viloyatda markaziy hokimiyat vakili sifatida xo'jalik ishlarini, jumladan, soliq olish tizimini nazorat qilib turdi. Aynan Limojda yashab turgan davr-da A.Tyurgo o'zining «**Boylikning yaratilishi va taqsimlani-shi to'g'risida mulohazalar**» (1766) nomli asosiy iqtisodiy asarini, tugallanmasdan qolgan «**Qimmat va pul**» (1769) kitobini va boshqa asarlarni yozdi. Ulardagi fikrlar, umuman fiziokratik qarashlarga hamda bozor iqtisodiy munosabatlari tamoyillariga, eng avvalo, erkin raqobat va erkin savdo tamoyillariga asoslangan.

1774 yili qirol Lyudovik XVI A.Tyurgoni moliya bosh nazoratchisi lavozimiga (moliya vaziri lavozimi bilan bir xil) tayinladi. Bu lavozimda ikki yilga yaqin ishlagan A.Tyurgo davlat xarajatlarini kamaytirishga erisha olmagan bo'lsa-da, lekin mam-lakat iqtisodiyotini har tomonlama erkinlashtirish uchun imkoniyat yaratib beruvchi bir qator farmon va qonun loyihalarini amalga oshirishga muvaffaq bo'ldi. Ammo uning har bir islohotga oid yangiliklari parlamentda o'zining monopol mavqeini saqlab qolishga intilgan amaldorlar tomonidan qattiq

qarshilikka duch keldi. Shuning uchun islohotlari ko'p vaqt amal qilmadi. 1776 yili A.Tyurgo iste'foga chiqqach, ular bekor qilindi.

A.Tyurgo vazir sifatida amalga oshirgan asosiy islohotlar: mamlakat ichkarisida don va uning erkin savdosining tashkil etilishi; qirollikka erkin don olib kelish va undan boj to'lov-larisiz erkin don olib chiqish; natural er majburiyatining pulli er solig'i (o'lpon) bilan almashtirilishi; sanoat sohasida tadbir-korlikning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi hunarmandchilik tsexlari va gildiyalarining (yirik savdogarlar va hunarmandlar birlashmasi) bekor qilinishi va boshqalar hisoblanadi.

Ish haqi nazariyasi. Xuddi fiziokratlarga o'xshab, A.Tyurgo-ning tasdiqlashicha, dehqon barcha ishlarda birinchi harakatlan-tiruvchi kuch hisoblanadi; u o'z erida barcha hunarmandlarning ish haqini yaratadi. Ish haqiga nisbatan ko'proq ishlab chiqaruvchi yagona mehnat bu – dehqon mehnatidir. U merkantilistlarni tan-qid qilgan holda, millatning boyligi deb, eng avvalo, erni va undan olinadigan «sof daromadni» hisobladi.

A.Tyurgo ish haqini F.Kene kabi yashash vositalari mini-mumiga bog'lab tushuntiradi. Ammo A.Tyurgo undan farqli ravish-da, *ish haqining yashash vositalari minimumiga kelib taqalish mexanizmini ochib bermoqchi bo'ldi.* Ish haqini ishchining hayoti uchun zarur bo'lgan yashash vositalari minimumi darajasiga pasay-tiruvchi bunday mexanizm, uning fikricha, mehnatga bo'lgan talab-ning mehnat taklifidan orqada qolib ketishi, ishchilar o'rtasi-dagi raqobatning rivojlanmaganligi hisoblanadi.

Sinflar nazariyasi. A.Tyurgo F.Kenega o'xshab, jamiyatni *uch sinfga ajratadi:* unumli sinf (qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan band bo'lgan kishilar); unumsiz sinf (sanoat va boshqa moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida va xizmat ko'rsatish sohasida band bo'lgan kishilar); er egalari sinfi. Lekin birinchi ikkita sinfni «*ishlovchilar yoki ish bilan band sinflar*» deb ataydi. Ularning har biridagi odamlarni ikki toifaga bo'lib ko'rsatadi, ya'ni tadbir-korlar yoki avans beruvchi kapitalistlar va ish haqi oluvchi oddiy ishchilar. Shu bilan birga, olimning tasdiqlashicha, aynan unumsiz sinf «ish haqi oluvchi jamiyat a'zolari»ni o'z ichiga oladi.

Qiymat, pul va foiz nazariyalari. A.Tyurgo qiymat, baho va pulni tahlil kildi. Uning bu sohadagi fikrlari o'ziga xos tavsifga ega va qiymatning mehnat nazariyasidan farq qiladi. A.Tyurgo tovarning narxi sotuvchi va xaridorlar istagining intensivligi bilan aniqlanishi to'g'risidagi g'oyani ilgari surdi. Bunda kamyoblik tovar narxini

“baholashda asosiy unsurlardan biri” hisoblanadi. Keyinchalik bu g’oya zamonaviy baho nazariya-sining shakllanishida ijobiy o’rin tutadi.

A.Tyurgo iqtisodiyotda proteksionizm siyosatining salbiy tomonini ko’rsatib berdi. Uning fikricha, «olish va sotishdagi umumiy erkinlik, bir tomondan, sotuvchiga ishlab chiqarishni rag’batlantiruvchi narxni, ikkinchi tomondan, xaridorga eng yaxshi tovarni eng past bahoda sotib olishni ta’minlashning yagona vositasidir».

A.Tyurgo pulni o’z mohiyatiga ko’ra tovarlar dunyosidagi bir tovar sifatida ta’riflab, ayniqsa, «oltin va kumushni, boshqa har qanday materialga nisbatan moneta (tanga) xizmatini o’tashga yaroqli», deb hisobladi, negaki ular tabiatan moneta bo’lib yaralgan, buning ustiga, har qanday kelishuv va qonunlardan qat’iy nazar hamma uchun umumiy moneta bo’lib qoladi. Uning fikricha, pul, ya’ni oltin va kumushning bahosi nafaqat barcha boshqa tovarlarga nisbatan o’zgarib turadi, balki bir-biriga bo’lgan nis-bati, kam yoki ko’pligiga qarab ham o’zgarib turadi. A.Tyurgo qog’oz pullarning miqdori yaratilgan tovar va xizmatlarning miqdoriga mos kelmagan sharoitda bunday pullardan foydalanish noqulay-liklari to’g’risidagi qoidani dalillar bilan isbotlab berdi.

A.Tyurgo ssuda (pul) foizini tadqiqot qilar ekan, qarzga olingan pulni ustamasi bilan qaytarishga jinoyat sifatida qaray-digan nasixatgo’ylar bid’atlarini qoraladi. Uning ta’kidlashicha, qarz beruvchi qarz vaqti davomida ushbu qarzga bergan puli uchun olishi mumkin bo’lgan daromadni yo’qotadi, qarz oluvchi esa bu pulni samarali ishlatib ancha foyda ko’rishi mumkin. Ko’rinib turibdiki, qarz beruvchi qarz oluvchiga ozor etkazayotgani yo’q, aksincha, birinchisining pulidan ikkinchisi foyda ko’rayapti. Ana shu foyda qarz oluvchini foiz to’lash sharti bilan qarz olishga undovchi asosiy kuch hisoblanadi. U foizni foydadan to’laydi. Demak, A.Tyurgoning fikriga ko’ra, bunday «kelishuvdan» qarz beruvchi ham, qarz oluvchi ham manfaatdor. Joriy foizga kelsak, A.Tyurgo bo’yicha, u bozorda kapitalning ko’p yoki kamligini ko’r-satuvchi termometr vazifasini o’taydi, xususan, foizning past bo’lishi bu - kapital ko’pligi natijasidir.

6. Fizokratizmning ahamiyati va uning tarixiy taqdiri

Iqtisodiy ta’limotlar tarixida fiziokratlar o’ziga xos o’rinni egallaydi. A.Smit o’z vaqtida: «*fiziokratizm tizimi qanchalik nomukammal bo’lmasin, shu davrgacha chop etilgan iqtisodiy g’oyalar ichida haqiqatga eng yaqini edi*», - deb aytgan. Bu ta’limotning

merkantilizmni inkor qilishi, mehnat bilan er boylikning asosi ekanligini tan olishi, savdo-sotiqda bojxona cheklovlarini bekor qilishni taklif etishi nihoyatda muhimdir. Fiziokratlarning boylik tezisi, ayniqsa, uni yaratishdagi mehnatning ahamiyati diqqatga sazovor: boylik - bu jamiyat mehnati bilan har yili yaratilgan iste'mol qiymatlar yig'indisidir. Bu tezis A.Smit tomonidan ham qabul qilingan.

Kapital va uning ikki qismga ajratib ko'rsatilishi (asosiy va aylanma), takror ishlab chiqarish jarayonining tahlil qilinishi, erkin sohibkorlik to'g'risidagi g'oyalar, jamiyatning sinflarga ajratilishi iqtisodiy ta'limotlarning rivojida keyingi muhim qadamdir.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun erkin bozor munosabatlariga o'tish va dehqonchilikdan olinadigan soliqni kamaytirish zarurligi, yagona soliq tizimiga o'tish kerakligi to'g'risidagi fikrlar nihoyatda qimmatlidir. Chunki sohibkor va tadbirkorlar shaxsiy manfaatdorlik bo'lgan sharoitda ishlab chiqarishni tez rivojlantirishga intiladilar. Hozirgi zamon tili bilan aytganda, fiziokratlar sof bozor munosabatlarining unsurlarini asosan to'g'ri hal etib berdilar.

Xalq xo'jaligi tarmoqlari o'rtasida muayyan mutanosiblik bo'lgan sharoitda takror ishlab chiqarish va realizatsiya jarayonining uzluksiz davom etishi mumkinligi aniqlab berildi. Bu muammoni hal etishda fiziokratlar tomonidan mamlakatdagi uch sektor o'rtasidagi munosabatlar misol qilib olingan. Ammo amalda, ayniqsa, hozirgi davrda, bunday sektorlar juda ko'p bo'lib, ular o'rtasidagi aloqalar Nobel mukofoti sohibi V. Leontevning «xarajatlar - ishlab chiqarish» balansida N ta tarmoq uchun ishlab chiqilgan. Hozirgi davrda bunday balans tarmoqlararo balans deb yuritiladi va makroiqtisodiy tahlilda va umuman iqtisodiyotda muhim ahamiyat kasb etadi. Undagi g'oyaning kurtaklari fiziokratlar asarlarida yaratilgan bo'lib, u klassik iqtisodiy maktab ta'limoti zanjirining ajralmas qismi sifatida muhim o'rin egallaydi.

Shu bilan birga, hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlari nuqtaiy nazaridan fiziokratizm g'oyalari o'z ahamiyatini tezda yo'qotdi va o'tkinchi xarakterga ega bo'ldi. Chunki jahon ijtimoiy va iqtisodiy hayotidagi o'zgarishlar nisbatan mukammal g'oyalarning ishlab chiqilishi zarurligini taqozo etdi va bu amalda ro'y berdi. Ayniqsa, boylikni faqat dehqonchilik bilan bog'lab tushuntiruvchi fiziokratizm g'oyalari sanoat inqilobi natijasida yuz bergan o'zgarishlar tufayli tez unutilayozdi. Bu holat iqtisodiyot osmonidagi yorqin yulduzning so'nishini eslatadi.

Tayanch iboralar

- klassik siyosiy iqtisod;
- tabiiy baho;
- bozor bahosi;
- fiziokratizm;
- qiymat nazariyasi;
- sof mahsulot;
- unumli, unumsiz sinflar;
- dastlabki avanslar;
- yillik avanslar.

Takrorlash uchun savollar

1. Pettining boylik nazariyasining o'ziga xos xususiyati nimada?
2. Qiymatning mehnat nazariyasini qanday tushunasiz?
3. U.Petti bo'yicha ish haqi darajasi nimaga bog'liq?
4. Fiziokratlar ta'limotiga qanday xususiyatlar xos?
5. F.Kenening tabiiy tartib kontseptsiyasining mohiyati nimada?
6. F.Kenening "sof mahsulot" to'g'risidagi ta'limotining mohiyatini ochib bering?
7. Sinflar, kapital, unumli mehnat to'g'risidagi F.Kenening nazariy qarashlarining o'ziga xosligi nimada?
8. F.Kenening takror ishlab chiqarish nazariyasidagi ijobiy va salbiy tomonlarini ko'rsatib bering.
9. A.Tyurgoning qiymat nazariyasining o'ziga xos tomoni nimada?
10. Fiziokratizmning tarixiy ahamiyatini qanday tushuna-siz?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yhati

Bartenev S.A. Istoriya ekonomicheskix ucheniy.: "Ekonomist", 2005.

Blaug M.: Ekonomicheskaya misl v retrospektive. –M.: «Delo Ltd», 1994.

Drozdov V.V. Fransua Kene. –M.: "Ekonomika", 1988.

Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. –T.: "O'zbekiston", 2003.

Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. –T.: "Iqtisod-moliya", 2005.

Kostyuk V.N. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. –M.: “Tsentr”, 1998.

Mayburd E.M. Vvedenie v istoriyu ekonomicheskoy misli. Ot prorokov do professorov. M.: «Delo», « Vita-press», 1996.

Petti U. Traktat o nalogax i sborax; Antologiya ekonomicheskoy klassiki. T.1. M.: “Ekonov”, 1993.

Razzoqov A. va b. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. T.: “Moliya”, 2002.

Titova N.E. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: «Guma-nitarniy izdatelskiy tsentr VLADOS» , 1997.

Tyurgo A.R. Izbrannie ekonomicheskie proizvedeniya. M.: “Sotsekgiz”, 1961.

Yadgarov Ya.Ya. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: «INFRA-M». 2006.

5 - mavzu. Klassik iqtisodiy maktabning rivojlanishi

«Davlatni badaviylikning eng quyi bosqichidan farovonlikning eng yuqori bosqichiga ko'tarish uchun faqatgina tinchlik, engil soliqlar va boshqaruvdagi sovuqqonlik kerak, qolganlarning barchasi tabiiy harakat tufayli bo'ladi».

(A.Smit)

R E J A:

1. A.Smit: «Odamlar boyligi ...» asari va uning tuzilishi.
2. A.Smitning ijtimoiy-iqtisodiy nazariyalari:
  - a) boylikni ko'paytirish omillari: mehnat taqsimoti, pul, kapital;
  - b) iqtisodiy erkinlik printsiipi;
  - v) "ko'rinmas qo'l";
  - g) qiymat va bahoning shakllanishi;
  - d) sinflar va daromadlar.
3. D.Rikardoning iqtisodiy ta'limoti.
4. J.B.Seyning iqtisodiy ta'limoti.
5. T.Maltusning iqtisodiy qarashlari.
6. T.Maltus va hozirgi zamon.

1. A.Smit: «Odamlar boyligi...» asari va uning tuzilishi

Buyuk ingliz iqtisodchisi **Adam Smitning «Odamlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqot»** asari zamonaviy iqtisod fanining boshlanishi hisoblanadi. A.Smit o'z davridagi iqtisodiy bilim va kontseptsiyalarini umumlashtirdi va tizimlashtirdi. U xo'jalik hayotining asosiy sohalarini tavsif-lab beruvchi bir butun nazariya yaratdi.

Adam Smit (1723-1790) – Shotlandiyaning Kerkoldi shahrida bojxona amaldori oilasida dunyoga keldi. U Glazgo va Oksford universitetlarida ta'lim oldi, bu erda adabiyot, tarix, falsafa fanlari bilan birga fizika, matematikani ham o'rgandi. A.Smit 1748 yilda Edinburgda ommaviy lektsiyalar o'qiy boshladi, 1751 yilda Glazgo universitetining professori etib tayinlandi. Keyinchalik ijtimoiy fanlar kafedrasini boshqardi. A.Smit 1759 yilda o'qigan lektsiyalari asosida etikaning

falsafiy muam-molariga bag'ishlangan o'zining birinchi «Axloqiy hissiyot nazariyasi» kitobini yaratdi.

1764 yili A.Smit hayotida keskin o'zgarish bo'ldi: u kafed-rani tark etdi va o'sha davrda ko'zga ko'ringan siyosiy arbob – gertsog Baklning o'g'li yosh lordning xorijga qiladigan sayohatida unga hamrohlik qilish to'g'risidagi taklifini qabul qildi. Bu sayohat-dan A.Smit katta moddiy manfaatdorlik ko'rar edi, ya'ni umrining oxirigacha unga har oyda 800 funt sterling kafolatlangan edi. Bu uning professorlik gonoraridan ancha ko'p bo'lgan. Sayohat chog'ida u Shvetsariyada Valter, Frantsiyada fiziokratlar F.Kene, A.Tyurgo, D.Alamber va boshqa atoqli olimlar bilan uchrashdi, ularning ishlari bilan tanishdi. Bu uchrashuvlar A.Smitning dunyoqarashini shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

1766 yilda u o'z yurtiga qaytib keldi va «Odamlar boyli-gining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqot» nomli asosiy asarini yozishga kirishdi. Bu asar 1776 yil martda chop etildi. Asarda insoniyat tomonidan oldin yaratilgan iqtisodiy bilimlar umumlashtirildi va umumiy nazariy tamoyil asosida iqtisodiy fan tizimiga aylandi.

A.Smitning bu asari besh qismdan (kitobdan) iborat bo'lib, birinchi qismida qiymat va qo'shimcha daromad muammolari tadqiq etildi, ikkinchisida – kapital jamg'arilishi va uning funktsional shakllari, uchinchisida – kapitalizm rivojlanishining tarixiy shart-sharoitlari ko'rsatib berildi, to'rtinchisida – merkantilizm va fiziokratlar ta'limotiga bo'lgan o'zining munosabatlari aks etildi, beshinchi qismida davlat moliyasi savollari ko'rib chiqildi. Bu asar A.Smit hayot paytidayoq to'rt marta, uning o'limi-dan keyin asr oxirigacha yana uch marta qayta nashr etildi. U nafa-qat Angliyada, balki chet ellarda ham zo'r qiziqish uyg'otdi. A.Smit-ning bu buyuk asari dunyodagi barcha keyingi iqtisodiy ta'limot-larining rivojlanishiga va ko'pchilik davlatlarning iqtisodiy siyosatiga o'zining katta ta'sirini ko'rsatdi.

A.Smit asarining nazariy qismining asosiy g'oyalarini ko'rib chiqamiz.

2. A.Smitning ijtimoiy-iqtisodiy nazariyalari

a) boylikni ko'paytirish omillari: mehnat taqsimoti, pul, kapital

A.Smit o'z kitobida jamiyatning iqtisodiy rivojlanishini va uning farovonligini oshirishni markaziy o'ringa qo'yadi. Asar-ning boshida

A.Smit boylikni chinakam yaratuvchi bu – “har bir xalqning yillik mehnati” deb ko’rsatib o’tadi. Demak, boylikning manbai – mehnat. A.Smit .bu fikrni rivojlantirib, mehnat taqsi-moti boylikni yaratishda asosiy omil hisoblanadi, degan xulosaga keladi. Chunki mehnat taqsimoti asosida uning unumdorligi osha-di. Muallif bu tezisni to’g’nog’ich ishlab chiqarish ustaxonasi miso-li yordamida asoslab beradi. Ustaxonada o’n kishi ishlaydi. Ular o’rtasida mehnat taqsimlangan: biri simni tortadi, ikkinchisi uni to’g’rilaydi, uchinchisi kesadi, to’rtinchisi uchini o’tkirlaydi va h. Bir kunda bu o’n kishi 48000 to’g’nog’ich, ya’ni har bir kishi 4800 donadan to’g’nog’ich ishlab chiqaradi. Agar ular bir – birlariga bog’liq bo’lmagan holda ishlaganlarida, ularning hech qaysisi bir kunda 20 dan ko’p to’g’nog’ich tayyorlay olmagan bo’lar edi. Demak, ixtisoslashuv tufayli mehnat unumdorligi 240 baravardan ko’proq oshgan.

A.Smitning fikri bo’yicha, mehnat taqsimoti milliy mahsu-lot yaratish jarayonida odamlar o’rtasida hamkorlikni amalga oshirishning juda qulay shakli hisoblanadi. Ixtisoslashuv tu-fayli mehnat jarayonini amalga oshirishda kishilarning chaqqon-ligi ortadi; ular vaqtni tejaydilar, chunki doimo bir ish turidan boshqasiga o’tishga hojat bo’lmaydi; ular o’z faoliyatlarini tako-millashtirish, ixtiro qilish uchun katta imkoniyatlarga ega bo’la-dilar. Taraqqiyot va jamiyat farovonligining haqiqiy manbai «ta-biat in’omi» emas (fiziokratlar hisoblaganlaridek), balki aynan mehnat taqsimotidir. Shu bilan birga, ixtisoslashuvni chuqur-lashtirish imkoniyatlari cheklangan bo’ladi, negaki birinchidan, agar yaratilgan qo’shimcha mahsulot xarid qilinmasa, undagi mehnatni yanada taqsimlashga zarurat bo’lmaydi, ikkinchidan, korxonalarining ko’lami qancha kichik bo’lsa, mehnat taqsimoti uchun imkoniyatlar shuncha kam bo’ladi (foydalanayotgan kapital miq-doriga qarab).

Ushbu nazariyadan, milliy boylikning ko’payishi jamiyatdagi ayrim sinflar faoliyati natijasi emas (merkantilistlarda – sav-dogarlar, fiziokratlarda – er egalari), balki *mehnat taqsi-motida qatnashayotgan barcha kishilar faoliyatining natija-sidir*, degan xulosa kelib chiqadi. Boshqacha aytganda, foyda yaratuvchi har qanday mehnat unumli mehnatdir. Ammo bu masala bo’yicha A.Smitda izchillik bo’lmagan. Birinchidan, u faqat moddiy narsalarni yaratish va o’zgartirish bilan bog’liq bo’lgan mehnatni unumli mehnat hisoblangan. O’qituvchilar, huquqshunoslar, harbiy-lar, ma’muriyat, yozuvchilar va shu kabilarning mehnati esa unumli hisoblanmagan. Ikkinchidan, A.Smit iqtisodiyotda

qishloq xo'jaligi sohasining ustunligi g'oyasidan qutula olmagan. U, hunar-mandlar va savdogarlar mehnatini er egalari mehnatiga nisbatan kam unumli bo'ladi, deb tasdiqlaydi. Negaki er egalari tabiat «yordam» beradi va «dehqonchilikka qo'yilgan kapital haqiqiy boylikka va daromadga ancha ko'p qiymat qo'shadi». Bunda A.Smit-ning ta'kidlashicha, iqtisodiyotning rivojlanib borishi bilan sanoat tovarlari bahosi pasayib borish moyilligiga, qishloq xo'jaligi mahsulotlari bahosi esa o'sish moyilligiga ega. Shuning uchun, uning fikricha, qishloq xo'jaligiga qo'yilgan kapital ancha foydali hisoblanadi.

Agar o'sha davrda Angliyada manufaktura sanoati rivojlana boshlaganini va hatto birinchi yuqori unumli fabrikalarning paydo bo'lganligini hisobga oladigan bo'lsak, A.Smitning bu xatosini tushunish yana ham qiyinlashadi. Uning unumli mehnat kontseptsiyasida izchillikning yo'qligi, ishlab chiqarish jarayoni-dagi kapital mavqeini etarlicha tushunmaganligi natijasidir. A.Smitning fiziokratik bid'atlari jamiyat o'z resurslarini, birinchi navbatda, qishloq xo'jaligiga, ikkinchi navbatda, sanoatga va faqat, uchinchi navbatda, savdoga yo'naltirishi kerakligini tasdiqlashida o'z ifodasini topadi. Bundan A.Smit sanoat to'nta-rilishining dastlabki uchqunlarini va kelajakda yirik sanoat ishlab chiqarishining hal qiluvchi ahamiyatini ko'ra olmagan, degan xulosa kelib chiqadi.

A.Smit boylikni ko'paytirishda pulning o'rniga alohida urg'u berib o'tadi. Uning tasdiqlashicha, qimmatli metallarning, pul-ning maxsus ahamiyati to'g'risidagi merkantilistlarning fikri noto'g'ri. Agar pulni jang'arish asosiy maqsad bo'lsa, unda pul harakatsiz qolib ketadi, bu esa ushbu pulga ishlab chiqarish yoki sotib olish mumkin bo'lgan mahsulotlarning kamayib ketishiga olib keladi. Pul jamiyat boyligini ko'paytirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

A.Smit kapitalni tahlil qilgach, ishlab chiqarishning o'sishi, manufaktura sanoatining yaratilishi kapital faoliyati natijasi ekanligini ko'rsatib beradi. U kapital deganda maxsus ishlab chiqarish fondlarini, ishlab chiqarish vositalari, ishlab chiqarish-ning moddiy omillarini tushungan. A.Smit kapitalni asosiy va aylanma kapital turlariga ajratib ko'rsatadi. Muomalada bo'ladigan kapital aylanma kapital, muomalada amal qilmaydigan kapital asosiy kapital nomini olgan. A.Smit bo'yicha, asosiy kapital ham, aylanma kapital ham boylik yaratadi. Kapitalning o'sishi – millat boyligini ko'paytirishning uchinchi (mehnat taq-simoti va puldan foydalanish bilan birga) asosiy omili. Kapital qancha ko'p bo'lsa, ishchilarni boqish va ularni ixtisoslashtirish imkoniyati shuncha

ko'p bo'ladi. Buning ustiga, kapitalning o'sishi ayrim vaziyatlarda boylikni ko'paytirishning yagona vositasi bo'lishi mumkin. Shuning uchun A.Smit tejamkorlikni qo'llab-quvvatlaydi. Uning yozishicha, «har bir isrofgar – jamiyat boyligining dushmani, har qanday tejamkor odam – jamiyatga muruvvat ko'rsatuvchidir».

b) iqtisodiy erkinlik printsiipi

Jamiyatdagi mehnat taqsimoti odamlarni bir birlari bilan bog'lab turuvchi va ularga mahsulot va resurslarni almashtirish imkonini beruvchi mexanizmning bo'lishini taqozo etadi. Bunday mexanizm bozor hisoblanadi. Bozor to'g'risida A.Smit ta'limo-tidagi asosiy g'oya iqtisodiy liberalizm g'oyasi, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini minimallashtirish g'oyasi, erkin raqobat asosida tashkil topadigan baho yordamida iqtisodiyotning o'zini -o'zi boshqarish g'oyasi hisoblanadi. Uning ta'limotiga ko'ra, bozor odamlar faoliyatini muvofiqlashtiradi (koordinatsiyalashtiradi), ularning manfaatlarini uyg'unlashtiradi. Bozor iqtisodiyoti nov-voyini shirin non yopishga, bog'bonni ekologik toza meva-sabzavot etishtirishga, savdogarlarni boshqa mintaqalardan arzon bahoga tovarlar olib kelishga undaydi. Raqobat sharoitida iste'mol-chilar ehtiyojini yuqori darajada qondira oladigan ishlab chiqaruvchilar yashab keta oladi. Demak, ko'proq foyda olish ishtiyoqida bo'lgan tadbirkorlarning bir tomonlama manfaatlari, ularni jamiyatning boshqa a'zolari manfaatlariga xizmat qilishga majbur qiladi.

“Menga nima kerak bo'lsa, shuni menga ber va sen o'zingga nima kerak bo'lsa o'shani olasan”. Aynan shunday ko'rinishda odamlar o'zlari ehtiyoj sezgan narsalarni bir-birlaridan ko'proq olishga erishadilar.

A.Smit kitobining asosiy mohiyati hukumatning va boshqa-larning erkin raqobatga aralashuvini tanqid qilishdan iborat. A.Smitning fikricha, iqtisodiy hayotda garmonik tartib hukmronlik qiladi: agar erkin raqobat cheklanmasa, unda u dunyoni takomil-lashuvga olib kelgan bo'lar edi. Bunday xulosaga kelishda A.Smit o'zgarmas «tabiiy» iqtisodiy qonunlar mavjudligiga asoslangan. A.Smit tushunchasi bo'yicha, shaxsiy manfaatlar ijtimoiy manfaatlardan ustun tursa, ya'ni jamiyat manfaatlari uning a'zolari manfaatlarining yig'indisi deb qaralsa, shundagina bozor qonunlari iqtisodiyotga ko'proq ta'sir ko'rsatadi. A.Smitning asosiy xizmatlaridan biri shundan iboratki, u birinchi bo'lib iqtisodiyotni o'zining ichki qonuniyatlariga muvofiq amal qiluvchi, ob'ektiv, odamlarning irodasiga bog'liq bo'lmagan tizim

sifatida qaraydi. Bunday tizim o'zining ichki qonuniyatlariga muvofiq amal qiladi.

A.Smit iqtisodiyotning davlat sektori samarasizligini ko'r-satib o'tadi. «Har xil sabablarga ko'ra,— deb yozadi u, — hukumat doimo va beistisno tarzda isrofgar. Eng avvalo, u birovlar ish-lab topgan pulni sarflaydi, o'z-galar pulini esa hamisha o'zing-nikidan ko'ra behuda sarflaysan. Bundan tashqari, hukumat xusu-siy korxonalaridan juda uzoq turadi va ularning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun zarur bo'lgan e'tiborni ularga qarata olmay-di». A.Smit davlatning faqat uch funktsiyasini tan oladi: adolatli sud qilish, mamlakat xavfsizligini ta'minlash, jamiyat uchun zarur bo'lgan ijtimoiy korxonalar va muassasalarni ta'minlash.

A.Smit merkantilistlarning proteksionizm siyosatini tan-qid qiladi. Unga ko'ra, chetdan ancha arzon bahoga olib kelishi mum-kin bo'lgan tovarni o'zida ishlab chiqarish be'mani narsadir. «Har qanday ongli oila boshlig'ining qoidasi sotib olishdan ko'ra uyda tayyorlash qimmatga tushsa, uni uyda tayyorlamaslikdan iborat... Ayrim oilalar uchun oqilona hisoblangan narsa, bir butun davlat uchun be'mani hisoblanmaydi».

Erkin raqobat sharoitida bozor mexanizmi, eng avvalo, baho orqali iqtisodiyotda “tartib o'rnatadi”. Baho bozor xo'jaligining asosiy tashkiliy kuchi sifatida qaraladi. Baho talab va taklif o'zgarishi to'g'risida ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarga signal berib turadi, ularni bir-birlarining manfaatlariga mos-lashishga majbur etadi. Baho orqali talab asosida kapital qo'yil-masi amalga oshiriladi, kerakli mahsulotlar ishlab chiqariladi. Odamlar bir-birlariga xizmat qilish orqali o'z manfaatlarini amalga oshiradi. Bozor iqtisodiyoti o'z-o'zidan amal qilayotgandek ko'rinadi, aslida u xatolar va tuzatishlar uslubida tartibga solib turiladi.

v) “ko'rinmas qo'l”

Bozor iqtisodiyoti bir markazdan turib boshqarilmaydi. Shunday bo'lsa-da, u muayyan tartib va qoidaga amal qiladi. Xo'jalik faoliyatining har bir ishtirokchisi o'z maqsadini ko'z-lagan holda ish yuritadi. Biroq bunday sharoitda alohida kishi-larning manfaatlari qanday uyg'unlashadi, barcha jamiyat manfa-atlari qanday yuzaga chiqadi? Birinchi bo'lib bu muammoni ilmiy darajaga ko'targan A.Smit bo'ldi. U shunday yozadi: «Har bir kishi o'z kapitalini ko'proq qiymat keltiradigan qilib ishlatishga harakat qiladi. Odatda, u jamiyat foydasiga ta'sir ko'rsatishni nazarda tutmaydi va unga ancha ta'sir

ko'rsatayotganini sezmaydi. U faqat o'z manfaatini nazarda tutadi, faqat o'z foydasini ko'zlaydi. Shunday bo'lsa-da, bunday maqsad uning rejasiga kirmagan bo'lsa ham, ushbu sharoitda *ko'rinmas qo'l* uni maqsad sari yo'naltiradi. O'z manfaatlarini ko'zlagan holda, jamiyat manfaatlariga ataylab unga xizmat qilgandan ko'ra tez-tez xizmat qilib turadi».

Gap shundaki, o'z manfaati yo'lida xizmat qilayotgan har bir odam pirovard natijada ijtimoiy mahsulotning ko'payishiga, jamiyat boyligining oshishiga yordam beradi. Shaxsiy manfaatga intilish ishlab chiqarishning rivojlanishiga, taraqqiyotga olib keladi. Har bir kishi o'zini o'ylab ish yuritadi, bundan butun jamiyat yutadi.

A.Smit aytib o'tgan «ko'rinmas qo'l» bozor mexanizmidir. U odamlarni o'z istak va xohishlariga bog'liq bo'lmagan holda maqsad sari yo'naltirib turadi. Masalan, agar qandaydir bir mahsulotga, aytaylik, nonga bo'lgan talab oshsa, novvoylar uning narxini oshiradilar. Ularning daromadlari oshadi. Kapital bir tarmoq-dan ikkinchi tarmoqqa oqib o'tib turadi, ayni chog'da, u non yopish sanoatiga oqib o'ta boshlaydi. Natijada, non ishlab chiqarish ko'payadi va narx yana pasaya boshlaydi. Bu erda A.Smit shaxsiy manfaatni raqobat va xo'jalik mexanizmining ichki harakatlan-tiruvchi kuchi sifatida ko'rsatib bergan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha turli mehnat egalari o'rtasida raqobat kurashi amal qilib turadi. Bunda shaxsiy manfaat, o'z foydasini ko'zlab ish yuritish bir vaqtning o'zida jamiyatga foyda keltiradi, umumiy boylikka erishishni ta'minlaydi. Demak, bozor iqtisodiyotida «ko'rinmas qo'l» amal qiladi.

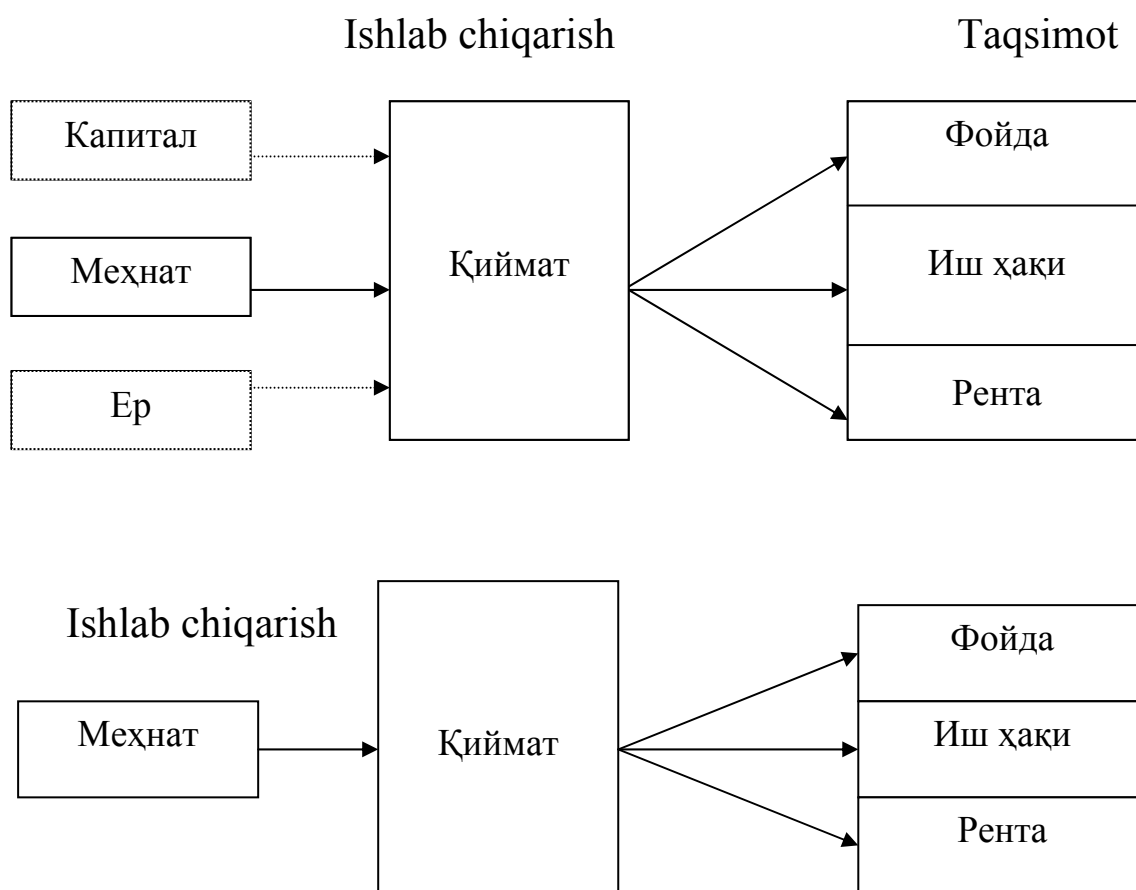
g) qiymat va bahoning shakllanishi

A.Smit «sarfli» qiymat nazariyasiga asos soldi. U tovarning foydaliligi (iste'mol qiymati) bilan almashuv qiymatini bir-biriga qarshi qo'ydi va almashuv qiymatining shakllanishini tah-lil qilishda foydalilikni inkor etdi. Keyinchalik, bu nazariya-dan ikki qarama-qarshi yo'nalish hisoblangan – iqtisodiy libera-lizm va sotsializm vakillari o'zlarining tamoyillarini asos-lash uchun foydalandilar.

A.Smit bozor bahosining beqarorligini talab va taklifdagi doimiy o'zgarishlarning natijasi ekanligini ko'rsatib o'tadi. Lekin boylkning «haqiqiy» qimmati doimo o'zgarib turishi mum-kin emas. Shuning uchun A.Smit o'z oldiga tovarning «real», «tabi-iy» bahosini, ya'ni uning qiymatini topish vazifasini qo'ydi. Bunda u bir vaqtning o'zida ikki har xil kontseptsiyadan foyda-landi. Birinchisi – tovarning qiymati

faqat unga sarflangan mehnat bilan aniqlanadi: qancha ko'p mehnat sarflansa, tovar shuncha qiymat bo'ladi (bu kontseptsiya D.Rikardo va K.Marks iqtiso-diy ta'limotlarining asosini tashkil etadi). Ammo ushbu qoida, A.Smitning fikricha, faqat jamiyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida, «qoloq jamiyatlarda» qo'llaniladi. Lekin tsivilizatsiyalashgan jamiyatda tovar qiymatini aniqlashda kapital va er ham hisobga olinadi. Ikkinchi kontseptsiya ana shunday paydo bo'la-di, unga binoan tovar qiymatini yaratishda barcha ishlab chiqarish omillari (mehnat, kapital, er) qatnashadi. Shunga muvofiq, tovar qiymati mehnat sarflaridan, foyda va er rentasidan tashkil topadi, ya'ni ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi.

A.Smit o'z qarashlarida bu ikkala kontseptsiyadan foydalandi (1-rasm).

1-rasm. Qiymatning (va bahoning) tashkil topishi to'g'risi-dagi A.Smitning ikki kontseptsiyasi.

Ushbu rasmda A.Smitning birinchi kontseptsiyasi «mehnat» so'zi yozilgan yaxlit strelka ko'rinishida aks ettirilgan. Bu qiymatni

yaratishda mehnat yagona manba ekanligini ko'rsatdi. Mehnat bilan yaratilgan daromad taqsimlanish jarayonida ish haqi, foyda va rentaga bo'linadi. A.Smitning ikkinchi kontseptsiyasining asl ma'nosi «Kapital» va «Er» so'zlari yozilgan nuqtali chiziq (punktirli) strelka yordamida ifodalangan. Bu kontseptsiya mahsu-lot va daromadlarni yaratishda mehnat bilan birga kapital va erning ham ishtirok etishini bildiradi. Ular endi qiymatning shakllanishida ishtirok etuvchi omil sifatida bo'ladi. Mehnat ish haqi ko'rinishida daromad yaratadi, kapital foyda ko'rinishida daromad yaratadi, er renta ko'rinishida daromad yaratadi.

A.Smitning ikkinchi kontseptsiyasi oddiy tovar ishlab chiqa-rishni («qoloq jamiyatni») tahlil qilishdan kapitalistik tovar ishlab chiqarishni tadqiq qilishga o'tish bilan bog'liq. Aynan kapitalistik tovar ishlab chiqarishda jonli mehnat qiymatning yagona manbai bo'la olmaydi. «Oldin mehnat vositalari ishlab chiqaruvchiga qarashli bo'lgan. Kapital jamg'arilishi va erning xususiy mulkka aylanishidan oldingi jamiyatda, –deb yozadi A.Smit, – mehnat miqdorlari o'rtasidagi nisbat mahsulotlarni ayirboshlashning yagona asosi bo'lib kelgan. Barcha mehnat mahsuli ishlab chiqaruvchiga qarashli bo'ladi va sarflangan mehnatning miqdori bahoning yagona o'lchovi hisoblanadi».

Keyinchalik, kapital jamg'arilib borgan sari vaziyat o'zgarib boradi. Tovarning qiymati ikki qismga bo'linadi: bir qismi ish haqiga, ikkinchi qismi kapital foydasiga. Kapital egasi yollanma mehnatni ishlatadi. Bunda yaratilgan barcha mahsulot ishlab chiqaruvchiga qarashli bo'lmaydi. Uning bir qismi kapital egasiga tegishli bo'ladi. Bunday sharoitda muayyan tovarni ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnat miqdori tovarning qiymatini aniqlashda birdan-bir manba bo'la olmaydi.

A.Cmitning fikri bo'yicha, «tabiiy baho» (qiymat) - bu shunday bahoki, uning tarkibiy qismlari mehnat, kapital va er uchun to'lanadigan tabiiy me'yorlarga taxminan mos keladi. Bu tabiiy me'yorlar mintaqalar bo'yicha farq qiladi va ular hayot darajasiga, geografik va tabiiy sharoitlarga, o'rtacha xarajatlar darajasiga va boshqalarga qarab o'rnatiladi. Mazkur qoida F.Akvinskiyning «Odil narx» kontseptsiyasiga o'xshab ketadi. Ikki yondashuvning farqi shundaki, F.Akvinskiyda «odil narx» odamlar tomonidan ongli ravishda o'rnatiladi, A.Smit bo'yicha esa, «tabiiy baho»ning shakllanishi – ob'ektiv bozor qonunlarining amal qilish natijasidir.

Bozor bahosi «tabiiy baho» atrofida tebranib turadi, u bozor holatiga qarab undan yuqori yoki past bo'lishi mumkin. Ushbu tebranish

tufayli taklif talabga moslashadi. Agar talab taklif-dan kam bo'lsa, bozor bahosi xarajatlardan past bo'lgan bo'ladi va tadbirkorlar ishlab chiqarishni qisqartiradi. Aksincha, talabning ortishi bahoning oshishi va taklifning ko'payishini rag'batlan-tiradi. Natijada, bozor bahosi «tabiiy baho» darajasiga intila-di. Albatta, axborotning etishmasligi, tabiiy va sun'iy monopoliyalarning mavjudligi bilan bog'liq holatlar bundan istisno.

d) sinflar va daromadlar

A.Smit qarashlarida jamiyat uch sinfga ajratib ko'rsatiladi: *er egalari, tadbirkorlar, yollanma ishchilar*:

– er egalari qo'lida asosiy ishlab chiqarish vositasi er bo'ladi. Ular ijaraga bergan eri uchun ijara to'lovlari sifatida ushbu erdan olingan daromadning bir qismini renta ko'rinishida oladi;

– tadbirkorlar ishlab chiqarish vositalarining ikkinchi bir turiga (imorat-inshootlar, asbob-uskunalar, fermalar, xom ashyo zaxiralariga) egalik qiladi, ishchilarni yollaydi va daromad ko'rinishida foyda oladi;

– yollanma ishchilar – eng ko'p, kambag'al sinf hisoblanadi, ular mulk egasi emas va ular mehnatini sotib, daromad ko'rinishida ish haqi oladi,

A.Smit bo'yicha jamiyat uch sinfdan tashqari har xil guruh va qatlamlarni ham o'z ichiga oladi. Asosiy sinflar daromadlari birlamchi hisoblanishi bilan ajralib turadi. Boshqa guruhlar-ning daromadlari esa – ikkilamchi, ya'ni qayta taqsimlash nati-jasida shakllanadi.

A.Smit daromadning har uchala asosiy shaklini alohida ko'rib chiqdi.

Ish haqi nazariyasi. Ishchining daromad sifatidagi ish haqi, A.Smit bo'yicha, mamlakatning milliy boyligi darajasiga bevo-sita bog'liq. A.Smitning ish haqi nazariyasining e'tiborga molik joyi shundan iboratki, u U.Petti, fiziokratlar va keyingi D.Rikardodan farqli ravishda mehnatga haq to'lash miqdori yashash minimumi darajasigacha pasayadi deb atalmish qonuniyatni inkor etgan. Buning ustiga, A.Smit mehnatga bo'lgan qiziqishni kuchay-tirish maqsadida ish haqini oshirish tarafdori bo'lgan. Uningcha, past ish haqidan ko'ra, yuqori ish haqi amal qilib turgan paytda faol faoliyat yurituvchi ishchilarni doimo topish, ishga jalb etish mumkin bo'ladi.

Foyda nazariyasi. A.Smit bo'yicha, tovar qiymatining bir qismi ish haqi sifatida ishchiga tegadi, qo'shimcha mehnat bilan yaratilgan

qiymatning qolgan qismi tadbirkorning daromadi ko'rinishida uning foydasini tashkil etadi. A.Smit foydani tadbirkorlik tavakkalchiligi uchun, ishchiga yashash vositalarini avanslagani uchun tadbirkorga to'lanadigan haq deb hisobladi, undan keyinchalik tadbirkorlik daromadining adolatli ekanli-gini isbotlashda keng foydalanildi. Foyda miqdori, A.Smit bo'yicha, "kapital qiymati bilan aniqlanadi va foydaning ko'p yoki kam bo'lishi ushbu kapital miqdoriga bog'liq bo'ladi". Foyda me'yoring pasayish moyilligi qayd qilib o'tiladi, bunday moyillik iqtisodiy rivojlanish bilan bog'lab tushuntiriladi, negaki ancha rivojlangan mamlakatlarda foyda me'yori hamisha past bo'ladi.

Renta nazariyasi. A.Smit nazariyasiga ko'ra, renta ishchining haq to'lanmagan mehnati bilan yaratiladi, uning mehnati mahsulot-ning bir qismi hisoblanadi. U rentada erga bo'lgan xususiy mulk-chilik monopoliyasi unsurlarini ko'rgan, lekin absolyut va dif-ferentsial renta tushunchalari ajratib ko'rsatib bermagan. Er uchastkalari ham unumdorligi, ham joylashishi bo'yicha farq qilishi, bu farqlarning ikkalasi ham turli tavsif va miqdordagi rentaning shakllanishiga sabab bo'lishi mumkinligi qayd qilib o'tilgan.

3. D.Rikardoning iqtisodiy ta'limoti

David Rikardo (1772-1823) klassik iqtisodiy maktabining atoqli vakillaridan biri hisoblanadi. U Londonda badavlat birja makleri yahudiy Avraam Rikardo oilasida tug'ilgan. Oila-dagi o'n etti farzandning uchinchi bo'lgan David yoshligida mun-tazam ta'lim olgan emas va u hech qachon kollej va universitetlar-da ham o'qimagan. Lekin u otasi yordamida tijorat sirlarini yaxshi o'rgangan va 16 yoshidayoq kontora va birjada otasiga yordamchi bo'lib ishlagan.

D.Rikardo 21 yoshida otasi bilan aloqani uzishga majbur bo'ldi. Chunki otasi uning xristian dinidagi qiz bilan bo'ladigan nikohiga qarshi edi. Oradan 5-6 yil o'tgach, D.Rikardo birjada o'ynab yirik boylik orttirdi. (bu davrga kelib uning oilasida uchinchi farzand tug'iladi, keyinchalik bu oila yana beshta farzand ko'radi). D.Rikardo 1810 yilga kelib London moliya dunyosidagi yirik shaxslarning biriga aylanadi.

1799 yili Bat kurortida D.Rikardo A.Smitning "Odamlar boyligi ..." asarini o'qib chiqqach, unda birinchi bor siyosiy iqti-sodga bo'lgan jiddiy qiziqish paydo bo'ladi. Shundan keyin u siyosiy iqtisod bilan shug'ullana boshladi va hammani qiziqtirgan savollarga javob berishga harakat qildi.

Ko'pchilik tadqiqotchilarning guvohlik berishicha, D.Rikardo

o'sha davrdagi iqtisodchi-olimlarning ko'pchiligi bilan ijodiy hamkorlikda bo'lgan. Ayniqsa, Jeyms Mill (Jon Styuart Mill-ning otasi) bilan D.Rikardo qalin do'st bo'lgan va unga qattiq ishongan. U D.Rikardoning dastlabki nashrlariga yordam bergan. P.Samuelsonning yozishicha "... Katta Mill deyarli tahlika ostida D.Rikardoni "Siyosiy iqtisod tamoyillari va soliq solish"ni (1817) yozishga majbur etdi va u Rikardoga shuxrat keltirdi". Lekin D.Rikardoga A.Smitning ta'limotini va o'z zamondoshlari T.Maltus, J.B.Sey va boshqa "klassik maktab" iqtisodchilarining iqtisodiy qarashlarini "tushunishga" yordam bergan, har holda, J.Mill emas, balki uning iste'dodi va amaliy tajribasi hisoblanadi. Bunda uning asarlari, ayniqsa, **"Siyosiy iqtisod va soliq solishning boshlanishi"** (1817 y.) asaridagi mohirona mulohazalar, ilmiylik tamoyillari D.Rikardoni bugungi kunda ham hurmatga sazovor o'ziga xos olim sifatida ko'rsatib turadi.

Quyida biz D.Rikardoning nazariy qarashlarini ko'rib chiqa-miz.

Qiymat nazariyasi. D.Rikardo, eng avvalo, qiymat nazariyasiga alohida e'tibor qaratdi. Bu kategoriyani talqin qilishdagi noaniqlikni tugatish, D.Rikardo bo'yicha, siyosiy iqtisod uchun muhim ahamiyatga ega. Bu muammoni ko'rib chiqishda u A.Smit xulosalariga asoslandi va ularni tanqidiy rivojlantirishga harakat qildi. D.Rikardo A.Smitning mazkur kategoriyaga bo'lgan ikki xil qarashini inkor etadi va qiymat tovar ishlab chiqarishga sarflangan mehnat bilan aniqlanishi kerakligini yozadi. U, qiymat birlamchi, shu bois daromadlar bilan aniqlanishi mumkin emas, deb hisoblaydi. Bu bilan D.Rikardo o'zini *qiymatning meh-nat nazariyasi tarafdori* ekanligini namoyish etadi.

Qiymatni bunday sarfli tamoyil asosida tadqiq qilish, klassik iqtisodiy maktabining boshqa vakillariga ham xos. Lekin D.Rikardoda e'tiborga molik jihat shundaki, u ayrim hollarda tovar qiymati nafaqat unga sarflangan jonli mehnat bilan, balki kapital va xom ashyoni ishlab chiqarish uchun ketgan oldingi mehnat sarflari bilan ham aniqlanishini qayd qilib o'tadi. Erkin takror ishlab chiqarilmaydigan tovarlar qiymati esa nafaqat mehnat sarflariga, balki noyoblikka ham bog'liq bo'ladi.

Umuman olganda, D.Rikardo tomonidan ishlab chiqilgan qiymatning mehnat nazariyasi sarfli tamoyillarga asoslangan. Uning bu nazariyasini birinchi bo'lib tanqid qilgan o'zining do'sti T.Maltus hisoblanadi. U, birinchidan, savol qo'yadi: agar qiymat-ning mehnat nazariyasini to'g'ri deb faraz qilsak, unda mehnatga haq to'lash qanday bo'ladi: qiymat bo'yichami yoki qiymatdan past baho bo'yichami? Agar baho qiymatdan past bo'lsa, unda ekviva-lentli ayirboshlash tamoyili

buziladi (foydaliligi har hil, lekin bir xil qiymatga ega bo'lgan tovarlar ayirboshlanadi) - bu klassik iqtisodiy nazariyaning va D.Rikardoning asosiy tamo-yili. Ikkinchidan, T.Maltus qiymatning mehnat nazariyasi real ama-liyot bilan mos tushmasligini ko'rsatib beradi: agar qiymatning yagona manbai haqiqatdan ham mehnat bo'lsa, unda mehnat ko'p sarflanadigan tarmoqlardagi tadbirkorlar, kapital ko'p sarflanadigan tarmoqlardagi tadbirkorlarga nisbatan ko'proq foyda olishlari kerak. Amaliyotda esa barcha tarmoqlarda foyda me'yori deyarli bir xil. Demak, D.Rikardo nazariyasi xato, tovar qiymati faqat mehnat bilan emas, balki boshqa ishlab chiqarish omillari sarflari bilan ham aniqlanadi, deb xulosa qiladi T.Maltus. D.Rikardo o'limidan sal avval, o'zining qiymat faqat mehnat sarflari bilan o'lchanadi deb tushuntirishga qilgan harakati noto'g'ri ekanligini tan olgan.

Renta nazariyasi. D.Rikardoning renta to'g'risidagi kontsep-tsiyasi bugungi kunda ham o'z faolligi bilan ajralib turadi. *Erdan foydalanilganlik uchun hamisha renta to'lanadi*, bunda uning manbai, D.Rikardoning tasdiqlashicha, erga sarflangan mehnat hisoblanadi.

Er resurslari cheklanganligi sababli, xo'jalik amaliyotida unumdorligi va joylashishi bo'yicha har xil bo'lgan er uchastka-laridan foydalaniladi. Buning natijasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining qiymati, D.Rikardo bo'yicha, eng yomon uchastkada ishlatiladigan mehnat sarflari bilan aniqlanadi.

Faraz qilaylik, unumdorligi yaxshi muayyan er uchastkasida ishlashga 10 soat ketadi va bozorda mahsulot bahosi 10 pul birligiga teng. Aholining o'sishi oziq-ovqat tovarlari bahosi-ning oshishiga olib keladi. Bu esa ishlab chiqaruvchilarni yomon erlarda ham ishlashga majbur qiladi. Bu erlardan ko'rsatilgan miqdordagi hosilni olish uchun 10 soat emas, balki 15 soat ish vaqti ketadi. Shunga muvofiq, mahsulotning bahosi ham 15 pul birligiga oshadi. Bozor bahosi bu summadan kam bo'lmasligi kerak, aks holda, yomon er uchastkalari ishlatilmasdan qolib ketadi. Yaxshi uchastkada ishlovchi fermerlar ishlab chiqarish uchun 10 pul bir-ligiga teng mehnat sarflaydilar, o'z mahsulotlarini esa 15 pul birlikka sotadilar. o'rtadagi 5 birlik farq er egasiga tegadi. Ana shu, D.Rikardo nazariyasi bo'yicha, renta hisoblanadi. Renta qiymat yaratmaydi. Aksincha, renta miqdori bozor bahosi darajasiga bog'liq bo'ladi. «Renta to'langani uchun non qimmat emas, balki non qimmat bo'lgani uchun renta to'lanadi... Agar hatto, er egalari barcha rentalardan voz kechganlarida ham nonning bahosi hech kamaymagan bo'lar edi», - deb yozadi D.Rikardo. Rentani tashkil

etuvchi omillarni ham ishonarli qilib ko'rsatib berdi. Bunday omillar: tuproq unumdorligining har xilligi va er uchastka-sining bozorga uzoq yaqin joylashishi hisoblanadi.

Aholi soni oshib borishi bilan milliy daromadda renta hissasining ko'payib borish moyilligi amal qiladi. Oziq-ovqat mahsulotlari narxining oshib borishi va milliy daromadda renta miqdorining ko'payib borish moyilligi D.Rikardoni juda tashvishga solgan. U, bundan qutilishning yo'li, xuddi T.Maltusga o'xshab, tug'ilishni kamaytirish deb bilgan. D.Rikardo fikri bo'yicha, yomon erlarni ishlamaslikka imkon beruvchi yana bir vosita xalqaro savdoni rivojlantirish, aholisi zich bo'lmagan mamlakat-lardan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini olib kelish. Nihoyat, D.Rikardo ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga imkon beruvchi texnik taraqqiyotga ishonch hosil qilgan.

Ish haqi va foyda nazariyalari. D.Rikardoning ish haqi nazariyasi yoki uning yozishi bo'yicha "*mehnatning tabiiy bahosi*" va "*mehnatning bozor bahosi*" T.Maltusning nazariy qoidalariga asoslanadi. "*Mehnatning tabiiy bahosi*" bu ishchining yashashi va o'z naslini davom ettirishi uchun zarur bo'lgan baho hisoblanadi. U olinadigan pul miqdoriga emas, balki unga sotib olinishi mumkin bo'lgan zaruriy vositalar miqdoriga bog'liq. "*Mehnatning bozor bahosi*" mehnatga bo'lgan talab va taklifning real nisbati asosida shakllanadigan haq sifatida tavsiflanadi. D.Rikardo bo'yicha, ish haqi dinamikasi ishlovchi aholining soniga bog'liq, negaki ishlovchi aholining soni ishchi kuchi taklifiga ta'sir ko'rsatadi. Ishlovchi aholining tabiiy o'sishiga bog'liq holda mehnatga bo'lgan talab va taklif shakllanadi, demak ish haqi ham tebranib turadi. Aholining o'sish sur'atidan kelib chiqqan holda, ish haqi pasayish moyilligiga ega deb hisoblaydi, uningcha, ish haqi talab va taklif bilan tartiblanib turiladi, ishchilarning soni esa doimo ko'payib boradi, ularga bo'lgan talab esa sekin oshadi. D.Rikardo o'zining bu pessimistik qarashlarini tasdiq-lashga urinib, ish haqining oshishi tovarlar bahosining oshishi-dan sekin yuz beradi, natijada ishchi ish haqi va baho oshgan davrgacha xarid qilishi mumkin bo'lgan tovarlarga qaraganda kamroq tovar sotib olishga majburligini qo'shimcha ham qiladi. Lekin ish haqini tartibga soluvchi turuvchi "omillarini" tadqiq qilgach, ish haqining pasayish moyilligi faqat uning davlat tomonidan tartibga solinmaydigan "xususiy va erkin raqobat bozori" sharoitida amal qilishi mumkinligiga izoh berib o'tadi.

D.Rikardoda *foйда* ishchining haq to'lanmagan mehnati nati-jasi sifatida tavsiflanadi. *Erkin raqobat sharoitida* foyda, xuddi ish haqiga

o'xshab, pasayish moyilligiga ega, chunki *jamiyat-ning rivojlanib va boyib borishi bilan qo'shimcha talab qilinadi-gan mahsulotlarni ishlab chiqarishga ketadigan mehnat sarflari ko'payib boradi*. Lekin shu erda u haqli ravishda, foydaning pasa-yish moyilligi muayyan vaqt o'tgandan keyin ishlab chiqarishda foydalanayotgan mashinalarni takomillashtirish, agronomiya yutuq-laridan foydalanish tufayli to'xtatiladi, deb qayd qilib o'tadi.

Kapital nazariyasi. D.Rikardo bo'yicha, kapital ishlab chiqa-rishda foydalaniladigan mamlakat boyligining bir qismi bo'lib, u oziq-ovqat, kiyim-kechak, asbob-uskunalar, xom ashyo, mashinalar va b. iborat. Uning kapital to'g'risidagi qarashlari bu muammo bilan shug'ullangan klassik iqtisodiy maktabning boshqa vakil-larining iqtisodiy qarashlari bilan ham ohang bo'lsa-da, ulardan farqli ravishda, bir xil kapital qo'yilmasidan keladigan daro-madning har xilligi sababli kapital bir kasb turidan boshqasiga o'tib turishini ko'rsatib berdi. Har bir kishi ko'proq foyda olishga intiladi, shuning uchun u kam foydali ish joyini tashlab ko'p foyda keladigan joyga o'tishga harakat qiladi. Buning uchun fabrikachi o'z kasbini o'zgartirishi shart emas; u kapital qo'yil-masini kamaytirsas. Bundan kapitalning yuqori foydali tarmoqqa oqib o'tishining kuchayishini D.Rikardo nazariyasidan ko'rish qiyin emas.

Qiyosiy ustunlik nazariyasi. D.Rikardo birinchilardan bo'lib ayrim tovarlarni ishlab chiqarishdagina emas, balki mamlakatlar o'rtasida ham xalqaro mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvning foydaliligini isbotlab berdi. Xalqaro mehnat taqsimotiga asos-langani holda, u qiyosiy ustunlik nazariyasini yaratdi. Bu nazariya-ning asosiy qoidasi shundan iboratki, har bir mamlakat o'zining muayyan tovarni ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlari bilan uni sotib olishga ketadigan xarajatlari o'rtasidagi farqni hisobga olgan holda tashqi savdodan foyda ko'radi. Muayyan tovar-ni ishlab chiqarish bir mamlakat uchun boshqa mamlakatlarga nis-batan qulayroq bo'lishi mumkin. Shu bois, qiyosiy ustunlik nazariyasiga binoan, mamlakatlar xarajatlarni hisobga olgan hol-da u yoki bu mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashishi kerak.

D.Rikardo shunday misol keltiradi. Portugaliyada muayyan miqdor-dagi vinoni tayyorlash uchun 80 kishilik mehnat, gazlama ishlab chiqarish uchun esa 90 kishilik mehnat talab qilinadi (bir yilga). Angliyada shu miqdordagi vinoni ishlab chiqarish uchun 120 kishi-lik mehnat, gazlamani ishlab chiqarish uchun 100 kishilik mehnat sarflash zarur. Garchi olib kelingan gazlama Portugaliyaning o'zida Angliyaga

nisbatan kam xarajat evaziga ishlab chiqarilishi mumkin bo'lsa ham, bu sharoitda Portugaliya uchun vinoni gazlamaga ayirboshlash foydali. Gap shundaki, resurslarni gazlama ishlab chiqarishdan, Angliyaga nisbatan katta qiyosiy ustunlikka ega bo'lgan, vino tayyorlash tarmog'iga o'tkazib, Portugaliya vinoni ayirboshlash yo'li bilan 80 kishilik mehnat sarflari hisobiga, ya'ni 10 kishilik mehnatni tejash evaziga, gazlama olishi mumkin. Bunday ayirboshlash Angliya uchun ham foydali, negaki u o'z kuchini gazlama ishlab chiqarishga sarflab, gazlamani sotish yo'li bilan muayyan miqdordagi vinoni 120 kishining mehnati hisobiga emas, balki faqat 100 kishilik mehnat evaziga olishi mumkin (ya'ni 20 kishilik mehnatni tejash hisobiga). Bu misoldan shu narsa ko'ri-nadiki, qiyosiy ustunlik mavjud bo'lsa, ixtisoslashuv va ayir-boshlash ikkala mamlakat uchun ham foydalidir. Bundan mamla-katlar o'rtasida mehnat taqsimoti va ishlab chiqarishning ixtisos-lashuvi zarurligi kelib chiqadi.

4. J.B.Seyning iqtisodiy ta'limoti

Evropadagi ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarda va AQShda butun XIX asr davomida, ya'ni klassik siyosiy iqtisodning mar-jinalizm bilan o'rin almashish davriga qadar, klassik maktab g'oya-larining va kontseptsiyalarining keyingi rivojlanishida A.Smit ta'limoti asos bo'lib keldi. Shu ma'noda Frantsiyada A.Smit g'oyalarini ancha izchil va ijodiy davom ettirgan **Jan Batist Sey (1767-1832)** hisoblanadi.

U 1767 yil, 5 yanvarda Lionda savdogar oilasida tug'ildi. Oilaviy tadbirkorlik an'analarni davom ettirish uchun zarur bo'lgan bilimni olish bilan birga, J.B.Sey o'z bilimni mustaqil oshirish, ayniqsa, siyosiy iqtisodni o'rganish bilan shug'ullandi. Keyinchalik ma'lum bo'lishicha, u A.Smitning "Odamlar boyligi . . ." asariga asosiy e'tibor qaratgan. Undagi g'oyalarni ommaviy-lashtirish, uning fikricha, Frantsiya manfaatlariga ham, shuning-dek, barcha insoniyat manfaatlariga ham xizmat qiladi.

J.B.Sey hayotda har xil mashg'ulot turlari bilan shug'ullandi. U savdo kontorasida nazoratchi bo'lib ishladi, Frantsiya armiyasida xizmat qildi, nufuzli jurnal muharriri bo'ldi, davlat muassasalarida ishladi. Ammo uning hayotidagi asosiy ishi – iqtisodiy bilim sohasidagi tadqiqotidir. U o'zining «**Siyosiy iqtisod traktati**» (1803) asarida A.Smit kontseptsiyasini tizim-lashtirishga, uni keng xalq ommasi uchun tushunarli qilib berishga harakat qildi. Unda J.B.Sey sanoatning yuksalishiga va xalq boyligini ko'paytirishga to'sqinlik qiluvchi "man

etuvchi tizim”ga qarshi chiqdi. «Traktatdagi» iqtisodiy liberalizm to’g’risidagi g’oya, xususan, davlatning iqtisodiyotga va xo’jalik hayotini qayta qurishga aralashmasligi to’g’risida g’oyaning amalga oshirilishi harbiy-sanoat boshqaruvini o’sha davrdagi Frantsiya hukumatidagi real hukmronlikdan mahrum qilgan bo’lar edi.

Napoleon “Traktat” bilan tanishib chiqqach, uning muallifi-ni suhbatga chaqirgan va unga o’z asarini tubdan qayta ishlashni taklif qilgan. J.B.Sey bu taklifni rad etdi va siyosiy “sahnadan” ketishga majbur bo’ldi.

Ammo tinib–tinchimas J.B.Sey o’zining xususiy ip yigirish fabrikasini ochdi. Keyinchalik, 1813 yili uni sotib, topgan puliga «Traktat»ni ikkinchi nashrdan chiqarish uchun Parijga qaytib keldi. Asar 1814 yili chop etiladi, so’ngra qisqa vaqt ichida yana uch marta 1817, 1819 va 1826 yillarda qayta nashr etildi. Bu asar tez orada juda ko’p tillarga tarjima qilindi.

Frantsiyada Napoleon tuzumining emirilishi bilan vujudga kelgan o’zgarishlar J.B.Seyning iqtisodchi-olim va jamiyat arbobi sifatidagi nomini oqladi. U ruhanib, siyosiy iqtisod bo’yicha o’z asarlari ustida ishlashni davom ettirdi, ko’p lektsiyalar o’qidi va ularda iqtisodiy nazariya qoidalarini tizimlashtirish va omma-viylashtirish mahoratini namoyish etdi. J.B.Sey asarlarida iqtisodiy fan sof nazariy va tavsifiy fanga aylandi. U iqtisodiy nazariyadan siyosatning, ideologiyaning va statistikaning ajralib chiqishini ma’qulladi.

«*Sey qonuni*». J.B.Sey A.Smitning erkin bozor, bahoning erkin shakllanishi, ichki va tashqi savdo, tadbirkorlarning cheklanmagan erkin raqobati va proteksionizmning har qanday qo’rinishiga yo’l qo’ymaslik tamoyillarini qo’llab-quvvatladi va ularni ko’klarga ko’tardi. Agar bu tamoyillar qo’llanilsa, J.B. Sey bashoratiga ko’ra, ortiqcha ishlab chiqarish ham, ijtimoiy mahsulotni to’la iste’mol qilmaslik ham bo’lmaydi, ya’ni iqtisodiy inqirozlarning ob’ektiv zarurligi kelib chiqmaydi. U bu g’oyani rivojlantirib, o’zining «bozor qonuni»ni yaratdi. U “Sey qonuni” deb ataladi. Bu qonunning mohiyatiga ko’ra, **har qanday ishlab chiqarish daromadlarni keltirib chiqaradi, bu daromad-larga qiymati ularga teng bo’lgan tovarlar sotib olinadi, yalpi talab esa hamisha yalpi taklifga teng bo’ladi.** Boshqacha qilib aytganda, tovarlar taklifi o’zi uchun shaxsiy talabni yarata-di, ya’ni o’z tovarini sotib daromad olgan har bir kishi ushbu daromadga mos ravishda talabni keltirib chiqaradi (boshqa tovarlar sotib olinadi).

Demak, jamiyat miqyosida taklif va talab muvozanatlashadi,

ortiqcha ishlab chiqarish bo'lmaydi. Ortiqcha ishlab chiqarish faqat ayrim tarmoqlarda boshqa tarmoqlardagi kam ishlab chiqarish hisobiga vujudga keladi. Boshqacha qilib aytganda, ko'p ishlab chiqarishdan qo'rqmaslik kerak, faqat ayrim tovarlarning ortiqcha ishlab chiqarilish xavfi tug'ilishi mumkin. «Sey qonuni» nomini olgan bu qoida klassiklarning makroiqtisodiy nazariyasining asosini tashkil etdi va keyinchalik J.M.Keyns tomonidan inkor etildi. J.M. Keynsning tasdiqlashicha, odamlar daromadlarning barchasini iste'molga sarflamaydilar, balki ularning bir qismini jamg'arib boradilar. Bu esa shunga muvofiq ravishda yalpi ta-labni kamaytiradi, ish bilan bandlikni qisqartiradi. Pirovard natijada bunday holat Sey qonunining noto'g'ri ekanligini keltirib chiqaradi. Chunki bu qonunga muvofiq iste'molga sarf-lanishi kerak bo'lgan daromadning bir qismi jamg'armaga ajratiladi. Demak, yalpi taklif bilan u keltirib chiqaradigan yalpi talab o'rtasidagi muvozanat buziladi.

Ammo «Sey qonuni»ning muhim tomoni shundan iboratki, iqtisodiy liberalizmning barcha printsiplariga jamiyat tomoni-dan rioya qilinsa, ishlab chiqarish (taklif) o'ziga mos ravishda iste'molni (talabni) keltirib chiqaradi, ya'ni tovar va xizmat-larni ishlab chiqarish A.Smitning «tabiiy tartib» (pulning pas-siv roliga asoslangan mehnat natijalarini ayirboshlash) sharoi-tida, albatta, shunday daromadlarni keltirib chiqaradiki, ularga bu tovar va xizmatlar erkin amalga oshiriladi. Iqtisodiy liberalizm kontseptsiyasining barcha tarafdorlari tomonidan «Sey qonuni» shu ko'rinishda qabul qilingan va bozorda bahoning erkin tashkil topishi xo'jalik kon'yunkturasidagi o'zgarishga darhol moslasha oladi, iqtisodiyotning o'zini-o'zi tartibga solib turishini kafolatlaydi, deb hisoblagan.

Haqiqatan ham, agar pul faqat hisob-kitob birligi hisob-langan barterli iqtisodiyot amal qiladi desak, unda taklif miqdori talab miqdoriga teng bo'ladi, ortiqcha ishlab chiqarish bo'lmaydi. Bu Sey qonunining mohiyatini tashkil etadi.

Qiymat va ishlab chiqarish omillari nazariyalari. Klassik iqtisodiy maktab vakillari ichida J.B.Seyning qiymat nazariyasi o'ziga hosligi bilan ajralib turiladi. A.Smit, D.Rikardo, ijtimoiyist-utopistlar, S.Sismondi, K.Marks va boshqa bir qator iqtisodchilar tovar qiymatining yagona manbai mehnat deb hisoblaganlar. J.B.Seyda bu muammoga ikki xil yondashuv mavjud: u bir joyda, tovar qiymati kapitalga, ish haqiga va er rentasiga bo'lgan xarajatlaridan tashkil topadi degan bo'lsa, ikkinchi bir joyda, qiymat foydalilik bilan aniqlanadi deydi. J.B.Sey

foydalilik bilan buyumning (tovarning) qiymati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniq qilib ko'rsatib berdi. «Foydalilik – bu qiymat o'lchovidir», – deb yozadi J.B.Sey. Bu bilan u tovar qiymati nafaqat mehnat sarflari bilan, balki mahsulotning foydalilik darajasi bilan ham o'lchanishi mumkinligini aytib berdi. Lekin bu xususda iqtisodiy ta'limotlar tarixi bo'yicha yirik mutaxas-sis M.Blaugning yozishicha, «talabning to'yinish darajasini izoh-lab berishda foydalilikning pasayib borishi tushunchasi ishla-tilmagan foydalilikka asoslangan qiymat kontsepsiyasini baho-ning shakllanish nazariyasi hisoblash noo'rin».

J.B.Sey tovar qiymatining yaratilishida ishlab chiqarish-ning uch omiliga (mehnat, kapital, er) alohida e'tibor bergan. Uning tasdiqlashicha bu omillar tovar qiymatini yaratishda bir xil ishtirok etadi, barcha mahsulotning umumiy qiymati esa uch sinf – ishchilar, kapitalistlar va er egalari daromadlaridan tash-kil topadi. J.B.Seyning uch omil nazariyasiga muvofiq «mehnat» omili ishchilarning daromadi sifatida ish haqi yaratadi, «kapi-tal» omili kapitalistlarning daromadi sifatida foyda yaratadi, «er» omili er egalarining daromadi sifatida renta yaratadi. Demak, boylik yaratishda ishlab chiqarishning har bir omili qatnashadi. (Smitda faqat unumli mehnat boylik yaratadi deyiladi). J.B.Sey yuqorida ko'rsatilgan omillar (mehnat, kapital, er) ishchilar, kapitalistlar va er egalarining daromadlarini yaratish-da mustaqillikka ega ekanligini qayd qilib o'tadi.

Demak, J.B.Sey nazariyasida tadbirkorlarning cheklanmagan erkin raqobati sharoitida ishlab chiqarish omillarini va jamiyat-dagi sinflarni ekspluatatsiya qilish inkor etiladi. Uningcha, ishlab chiqarishda tadbirkorlar (ular ishlab chiqarishni tashkil etadilar va boshqaradilar), er egalari (tovar ishlab chiqarish uchun tabiiy materiallarni beradilar) va ishchilar (tayyor mahsulot yaratadilar) o'zaro ta'sirda bo'ladilar va bir-birlarini to'ldirib boradilar. Ishlab chiqarish jarayoni qatnashchilari bir birlariga qarshi turmaydilar, aksincha, bir-birlarini to'ldirib turadilar.

Ishlab chiqarish omillari tomonidan yaratilgan ijtimoiy mahsulot qiymati ushbu omil egalariga daromad sifatida taqsim-lanadi, xususan, tadbirkor daromadi, J.B.Seyning aniqlab beri-shicha, bu uning qobiliyati, iste'dodi, faoliyati va boshqaruvi uchun to'lanadigan haq. Uning fikricha, kapitalning oshib borishi bilan «quyi sinflarning» ahvoli yaxshilanib boradi va ularning ko'p-chiligi «yuqori sinf» safini to'ldirib boradi. J.B.Sey kompen-satsiya nazariyasiga asos soldi. Mashinalar dastlab ishchilarni ish-lab chiqarishdan siqib chiqaradi, keyinchalik pirovard natijada esa ish bilan bandlikni oshiradi va mahsulot ishlab

chiqarish-ni arzonlashtirish hisobiga ularga katta foyda keltiradi. Uning ifoda etishicha, «ishlab chiqarishdagi texnik yangiliklardan bosh-qalarga nisbatan ishchilar sinfi ko'proq manfaatdor». Umuman, iqtisodiy ta'limotlar tarixida J.B.Seyning nomi bozor iqtisodiyoti sharoitida sinflar manfaati uyg'unligiga cheksiz ishongan olim sifatida tilga olinadi.

J.B.Seyning o'tmishdoshlari «haqiqiy» boylik yaratadigan iqtisodiyot tarmoqlarini (merkantilistlar tashqi savdoni, fizio-kratlar qishloq xo'jaligini) ajratib ko'rsatib berishga harakat qilgan. Hatto A.Smit xizmat ko'rsatish sohasidagi mehnatni unumsiz mehnat, sanoat va savdodagi mehnatni esa kam unumli mehnat, qishloq xo'jaligidagi mehnatni yuqori unumli mehnat hisoblangan, negaki unga tabiat «yordam» beradi. J.B.Sey iqtisodiyotning asosiy sohalari – sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo va xizmat ko'rsatish o'rtasidagi «tenglikni» ko'rsatib berdi. Uning fikriga ko'ra, to'rtta sohaning barchasida boylik yaratiladi, chunki sanoatda ham, qishloq xo'jaligida ham, savdoda ham, xizmat ko'rsatishda ham foydalilik ishlab chiqariladi.

Hozirgi zamon g'arb iqtisodchilari o'tmishdoshlaridan, birinchi navbatda J.B.Seydan, ishlab chiqarishning har xil, teng huquqli omillari milliy daromad yaratadi, degan tushunchani meros qilib olgan. Bunday yondashuvning ma'nosi shundan iboratki, har bir daromad oluvchi kasbi va faoliyat sohasidan qat'iy nazar bir vaqtning o'zida uni yaratuvchi hisoblanadi.

5. T.Maltusning iqtisodiy qarashlari

Marksistik iqtisodiy fanda «marksist» bo'lmagan muallif-larni sharmanda qilish «an'anasi» bor edi. Ehtimol, eng ashaddiy va qattiq tanqidga uchragan ingliz olimi Tomas Robert Maltus g'oyalari bo'lsa kerak. Uni nimalar deb atashmadi: kapitalizm himoyachisi (apologeti), odamlarning dushmani, fashizm ideologi. Eng qiziqarli joyi shundaki, T.Maltus nafaqat turli toifadagi sotsialistlarning, balki ularning asosiy muxolifatlari bo'lgan erkin bozor va xususiy tadbirkorlikning mutlaq ustunliklariga ishongan liberallarning ham g'azabini qo'zg'atgan. Nega T.Maltusni shunchalik yomon ko'rishgan? Pessimizmi uchun, aholi farovonligini ancha oshirish mumkinligiga ishonmaganligi uchun. Axir sotsialistlar ham, liberallar ham «baxtli kelajakka» ishongan. Birinchisi, xo'jalik jarayonlarini ongli ravishda ijtimoiy tartibga solish tufayli umumiy farovonlikka erishish-ga umid qilgan bo'lsalar, ikkinchisi, turmush darajasini oshirish bozor mexanizmining amal qilishi va

xususiy manfaatdorlik kuchi bilan ta'minlanishiga ishongan. Unisiga ham, bunisiga ham pessimizm yot bo'lgan.

Ingliz iqtisodchisi **Tomas Robert Maltus (1766-1834)** dvoryan oilasida tug'ilgan. Kembrij universitetini tamomlagach, qishloq ruhoniysi, 1807 yildan esa siyosiy iqtisod professori bo'ldi. Uning asosiy asarlari «**Nufus qonuni to'g'risida tajri-ba**» (1798), «**Er rentasining tabiati va o'sishi to'g'risida tadqi-qot**» (1815), «**Siyosiy iqtisodning printsiplari**» (1820) hisob-lanadi.

«*Nufus qonuni*». T.Maltus resurslarning cheklanganligi va ehtiyojlarning cheksizligi sharoitida aholi ehtiyojlarini qon-dirish muammosiga o'ziga xos tarzda yondashdi. U o'zining "Nufus qonuni to'g'risida tajriba" asarida aholi soni juda tez ko'payib boradi, oziq-ovqat mahsulotlarning o'sishi esa, ancha orqada qolib ketadi deb ishontirishga uringan. T.Maltus aholining ko'payi-shini cheklovchi muayyan chora-tadbirlar qo'llanilmasa, insoniyat ocharchilikka duch keladi deb xulosa qiladi va bunday vaziyatdan chiqishning ikki yo'lini taklif etadi: birinchisi – epidemiyalar, urushlar, kasalliklar natijasida aholining kamayishi, bunda tabiatning o'zi kishilar bilan ularning yashash vositalari o'rtasida me'yorl nisbatning o'rnatilishiga qisman yordam beradi, ikkinchi yo'l – nikohdan voz kechish yoki kech turmush ko'rish, tug'ilishni kamaytirish.

T.Maltusning yozishicha, uning kitobi nashrdan chiqqan kungacha bironta mamlakat o'z hududida aholi zichligi juda oshib ketganidan o'zini etarli hajmda iste'mol mollari bilan ta'min-lash imkoniyatiga ega bo'lmagan. Eng avvalo, tabiiy muhit imko-niyatlari bilan aniqlanuvchi iqtisodiyot o'zining ishlab chiqarish imkoniyatlari doirasidan chetga chiqishga qodir emas.

T.Maltus o'z nazariyasini asoslab berishda tuproq unumdorligining pasayib borish kontseptsiyasidan foydalangan. Agar bitta er uchastkasining o'ziga ustma-ust mehnat sarflansa, u xuddi shunday nisbatda hosildorlikning o'sishiga olib kelmaydi, chunki hosildorlik faqat mehnatga emas, balki tuproqning tabiiy unumdorligiga ham bog'liq bo'ladi. U berishi mumkin bo'lgan narsadan ortiqchasini undan olib bo'lmaydi. Hisoblab chiqqach, T.Maltus xulosa qiladi: insoniyat qancha harakat qilmasin, qishloq xo'ja-ligidan u oladigan oziq-ovqat mahsulotlari miqdori faqat arif-metik progressiyada o'sadi (eslatib o'tamiz, arifmetik progres-siyada o'sish 1,2,3,4,5 ... ko'rinishda, ya'ni har bir keyingi son oldingisidan bir xil absolyut miqdorga oshib boradi), aholining soni esa geometrik progressiyada o'sadi va 25 yilda ikki

barobar ko'payadi (eslatib o'tamiz, geometrik progressiyada o'sish 1,2,4,8,16 ... ko'rinishda, ya'ni har bir keyingi son oldingisidan 2 barobar ko'p bo'ladi). Agar er aholisi asr boshida 1 mlrd. bo'lsa, asr oxiriga kelib u 8 mlrd. tashkil etadi, yashash vositalari esa to'rt dan birga ko'payadi.

Bu nazariya barcha iqtisodiy ta'limotlar ichida eng qayg'u-lisi, eng ma'yusi hisoblanadi. T.Maltusdan keyingi davrdagi iqtisodchilar uning xulosa va prognozlarini asossiz ekanligini isbotlab berdilar. Buning uchun odamlarga tuproq unumdorligini oshirish, T.Maltus tasavvur qila olmagan oziq-ovqat mahsulot-larini ishlab chiqarish imkonini yaratib beruvchi fan-texnika yutuqlari asos bo'ldi. Amerika iqtisodchisi J.L.Saymonning tas-diqlashicha, insonning ijodkorligi va uning mevasi – texnik jarayon planetadagi aholining har qanday o'sishini kompensatsiya-lashi va uning yuqori hayot darajasini ta'minlashi mumkin.

Ijtimoiy siyosatga munosabat. «Nufus qonuni to'g'risida tajriba» asarining yozilishiga U.Godvinning «Ijtimoiy adolat to'g'risida» ocherki sabab bo'lgan. Unda, daromadlarning adolatsiz taqsimlanishi – kambag'allikning asosiy sababidir, deb ko'rsa-tilgan va taqsimot mexanizmini takomillashtirish taklif etil-gan. T.Maltus esa ijtimoiy siyosatning hukumat va boshqa jamiyat tashkilotlar tomonidan olib borilishiga qat'iy qarshi bo'lgan. Uning fikricha, kambag'allarga bo'lgan xayrixohlik ularning ahvo-lini yaxshilashga qodir emas, balki faqat vaziyatni keskinlash-tiradi. Aholining quyi tabaqalariga ko'rsatiladigan moliyaviy yordam qisqa muddatli samara beradi va shu bilan aholining o'sishini rag'batlantiradi. Ammo bu unga muvofiq ravishda oziq-ovqat mahsulotlarining ko'payishiga olib kelmaydi. Demak, umuman olganda, jamiyat kambag'allashadi. T.Maltusning fikricha, qashshoqlikning asosiy sababi boshqaruv yoki notekis taqsimotga bog'liq emas, balki u «tabiiy qonunlar va inson ehtirolari», tabiatning xasisligi va odamlarning juda tez ko'payishi bilan bog'liqdir. Shu bois, «xalq o'z azob-uqubatlari uchun, birinchi navbatda, o'zini ayblashi kerak». Unga hech qanday inqilob va ijti-moiy islohotlar yordam bera olmaydi. Shuning uchun aholining o'sishini va tekinxo'rlikni rag'batlantiruvchi ijtimoiy va xusu-siy xayrixohlikdan voz kechish zarur.

Hozirgi zamon iqtisodchilari T.Maltusning ijtimoiy siyosatning ahamiyatiga bergan bahosiga qo'shilmaydilar. Mehnatga yaroqsiz va kam ta'minlangan aholini qo'llab-quvvatlash hozirgi zamonaviy

jamiyat iqtisodiy siyosatning zarur qismidir. Bundan tashqari, xayriya faoliyati ijtimoiy va siyosiy barqarorlikni ushlab turish uchun ham zarur: kambag'allarning ko'payishi bunday bar-qarorlikka xavf solishi mumkin. Biroq bunda faol ijtimoiy siyosatning salbiy tomonini ham hisobga olish zarur: u mehnatga va tadbirkorlik faoliyatiga bo'lgan qiziqishni susaytiradi.

6. Maltus va hozirgi zamon

T.Maltus o'zining «Nufus nazariyasi»ni tarixiy material va faktlardan foydalangan holda asoslab berishga harakat qilgan. Ammo u unumdorlikning pasayishi savoli bo'yicha o'z dalillarida jamiyatning ishlab chiqarish imkoniyatlarini muttasil kengay-tirib boruvchi texnika taraqqiyotining ahamiyatini inkor etdi. Masalan, XIX asrning ikkinchi yarmida AQSh aholisi deyarli to'rt barobar ko'paydi, lekin shu bilan birga jamiyat a'zolarining o'rtacha daromadlari ham to'rt marta o'sdi. T.Maltus aholi zich joylashgan mamlakatlarga qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun tabiiy sharoiti yaxshi bo'lgan mamlakatlardan oziq-ovqat mahsu-lotlarini olib kelish imkonini beruvchi transport vositalari-ning tez rivojlana borishini ko'ra olmagan. Nihoyat, ingliz olimi o'lim darajasiga e'tibor bermagan (o'lim darajasi bilan aholining ko'payish darajasi nisbatan bir xil) va jamiyat farovonligining o'sishi tug'ilishning kamayishiga olib kelishini ham hisobga olmagan.

T.Maltusning nufus nazariyasi industrial jamiyatdan oldingi taraqqiyot bosqichlari uchun to'g'ri keladi, negaki unda ishlab chiqarishdagi asosiy rol ni tabiiy resurslar o'ynagan, texnika taraqqiyoti esa tasodifiy xarakterda bo'lgan. Sanoat inqilobi ingliz olimining aholi o'sishi va farovonlik daraja-sining oshishi birga mavjud bo'lmasligi to'g'risidagi prognozini yo'qqa chiqardi. Kishilar daromadlarining oshib borishi aholi-ning o'sishini rag'batlantiradi degan maltuscha kontseptsiyadagi markaziy g'oyalardan birining ham noto'g'ri ekanligini hayotning o'zi ko'rsatib berdi. Rivojlangan mamlakatlarda farovonlikning o'sishiga qaramay, tug'ilish darajasining pasayishi kuzatilmoqda. Masalan, XX asrda AQSh real mahsulotlari 12 marta ko'paydi, aholi soni esa faqat 3 marta o'sdi. Demak, tovar va xizmatlar miqdori aholi sonidan ko'ra 4 marta ko'p oshgan.

Rivojlangan mamlakatlarda aholining ko'payishiga bo'lgan moyillik yuqori emas. Nimaga? Buning asosiy sabablaridan biri shundan iboratki, hozirgi davrda yosh bolalar o'limi darajasining pasayishi ko'p

bolalik bo'lish zarurligini bekor qiladi. Oldingi davrda yosh bolalar o'limi ko'p bo'lganidan ehtiyot shartdan ularning tug'ilishi ko'p bo'lgan. Ikkinchi asosiy sababi (Nobel mukofotining sohibi G.Bekker fikriga asosan), ko'pchilik ziyoli ayollar uyda bola boqib o'tirishdan ko'ra, muayyan mansabdagi ijtimoiy ish bilan shug'ullanishni afzal ko'radilar. Oila ma'lum ma'noda ikkinchi o'ringa suriladi. Tug'ilishning kamayishiga ta'sir etuvchi uchinchi sabab urbanizatsiya – jamiyatning rivojlanishida shaharning ahamiyati oshib borishi hisoblanadi. Shahar hayot tarzi ko'p bolali oilalarning ko'payishini keltirib chiqar-maydi. Agar qishloqda bola yoshligidan yordamchi hisoblansa, shaharda esa o'z tarbiyasi uchun katta mablag' va vaqt sarflashni talab qiluvchi iste'molchi hisoblanadi.

Ammo, qancha ajablanarli bo'lmasin, XX asrning oxiriga kelib industrial rivojlanish ijtimoiy pessimizmning kelajagi yo'qligiga barchada ishonch tuyg'usini uyg'otgan bir paytda, T. Maltusning ko'plab g'oyalari yana faollashdi. Real hayotdan olingan ba'zi bir faktlarni ko'rib chiqamiz.

Qaerda ishlab chiqarish, ayniqsa, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi yomon tashkil etilgan bo'lsa, qaerda hosildorlik past, yig'ib olingani esa omborlarning etishmasligidan chirayotgan bo'l-sa, o'sha erda T.Maltusning qayg'uli xulosalari o'z kuchini saqlab qolgan. Buni bugungi kunda ham ko'pchilik rivojlanayotgan mamla-katlar xalqlari his etib turibdi. Shu narsani hisobga olish kerakki, 83 % jahon iste'moli 20 % aholiga to'g'ri keladi. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar farovonligi dara-jasidagi farq kuchayib bormoqda. XX asr 70-yillarning boshida ocharchilikdan qiynalganlar 400 mln. kishini tashkil etgan bo'lsa, 80- yillari – 500 mln., 90-yillari esa 700 mln. kishidan ko'pini tashkil etdi. BMT ning ma'lumoti bo'yicha hozir dunyoda 1 mlrd. 200 ming kishi kambag'al. Kam rivojlangan mamlakatlar turmush darajasini «jahon andozasi»ga «ko'tarish» uchun resurslardan foydalanishni 40 baravar ko'paytirishga to'g'ri keladi.

Tayanch iboralari

- sarfli qiymat nazariyasi;
- pul;
- kapital;
- «ko'rinmas qo'l»;
- iqtisodiy liberalizm;

- mehnat taqsimoti;
- ish haqi;
- foyda;
- renta;
- «qiyosiy ustunlik»;
- «Sey qonuni»;
- ishlab chiqarishning uch omili;
- foydalilik;
- «arifmetik progressiya»;
- «geometrik progressiya».

Takrorlash uchun savollar

1. A.Smitning “ko’rinmas qo’l” kontseptsiyasining mohiyati nima?
2. Sarfli qiymat nazariyasi tushunchasini gapirib bering?
3. A.Smit o’zining mehnat taqsimoti nazariyasida qanday qoidalarni asoslab beradi?
4. A.Smit jamiyatni qanday sinflarga ajratib ko’rsatib beradi va u fiziokratlarning sinflar to’g’risidagi nazariyasidan nimasi bilan farq qiladi?
5. A.Smitning unumli va unumsiz mehnat nazariyasiga bo’lgan sizning munosabatingiz?
6. A.Smitning ish haqi, pul, kapital to’g’risidagi nazariy qarashlarini tavsiflab bering?
7. D.Rikardoning qiymat, kapital, er rentasi, nazariyalaridagi mulohazalariga baho bering.
8. “Qiyosiy ustunlik” nazariyasining mohiyati nima?
9. “Sey qonuni”ning mohiyati va asosiy qoidalari nimada?
10. Ishlab chiqarishning uch omilli nazariyasidagi asosiy qoidalarni ko’rsatib bering?
11. J.B.Seyning qiymat nazariyasi qiymatning mehnat nazariyasidan nima bilan farq qiladi?
12. T.Maltusning “Nufus qonuni”da qanday g’oyalar ilgari suriladi?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yhati

- Anikin A.V., Adam Smit. M.; 1987 y.
Antologiya ekonomicheskoy klassiki. V 2-x t. M.; “Ekonov”, 1993 y.
- Afanasev V.S. David Rikardo. M.: “Ekonomika”, 1988.
Bartenev S.A. Ekonomicheskie teorii i shkoli. M.: «Bek», 1996.
Blaug M. Ekonomicheskaya misl v retrospektive. M.: «Delo Ltd», 1994.
- Jid Sh., Rist Sh. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: “Ekonomika”, 1995.
- Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. T.: «O’zbekiston», 2003.
- Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. T.: “Iqtisod-moliya”, 2005.
- Kostyuk V.N. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: «Tsentr», 1998.
- Mayburd E.M. Vvedenie v istoriyu ekonomicheskoy misli. Ot prorokov do professorov. M.: «DELO – VITA-PRESS», 1996.
- Titova N.E. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: «Gumanitarniy izdatelskiy tsentr VLADOS», 1997.
- Yadgarov Ya.S. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: «INFRA-M», 2006.
- Yusupov Yu.K. Stanovlenie i razvitie ekonomicheskoy nauki. T.: A.O.Uchkun, 1999.

6 - mavzu. Klassik iqtisodiy maktabning yakunlanishi

R E J A :

1. Klassik siyosiy iqtisodni yakunlovchilardan biri – J.S.Mill.
2. J.S. Millning ijtimoiy-iqtisodiy nazariyalari.
3. K.Marks iqtisodiy ta'limotning umumiy tavsifi.
4. K.Marksning ijtimoiy-iqtisodiy nazariyalari.

1. Klassik siyosiy iqtisodni yakunlovchilardan biri – J.S.Mill

Jon Styuart Mill (1806-1873) klassik siyosiy iqtisodni yakunlovchilardan biri hisoblanadi. Uning otasi Jeyms Mill iqtisodchi, D.Rikardoning yaqin og'aynisi bo'lib, o'g'lining tarbiya-si bilan jiddiy shug'ullangan. Shuning uchun Millga o'n yoshidayoq jahon tarixini, grek va lotin adabiyotlarini ko'rib chiqishga to'g'ri kelgan. O'n uch yoshida u bir vaqtning o'zida falsafa, siyosiy iqtisod va boshqa fanlarni o'rganishni davom ettirgan holda Rim tarixini yozib chiqqan.

J.S.Mill o'zining birinchi siyosiy iqtisod bo'yicha «tajri-ba»sini 23 yoshida, ya'ni 1829 yil nashr etdi. 1843 yili unga shuhrat keltirgan «**Mantiq tizimi**» nomli falsafiy asari vujudga keldi. Asosiy asari «**Siyosiy iqtisod asoslari...**» bo'lib, u 1848 yili chop etilgan. Bu asar beshta kitobdan iborat: (1) “Ishlab chiqarish”, (2) “Taqsimot”, (3) “Ayirboshlash”, (4) “Jamiyat rivojlanishining ishlab chiqarish va taqsimotga ta'siri”, (5) “Davlatning bozor iqtisodiyotiga ta'siri to'g'risida”. Bu asarning so'zboshida yozilishicha, J.S.Mill iqtisodiy bilimlar darajasi-ning yuksalib borishini va ilg'or zamonaviy g'oyalarni hisobga olgan holda A.Smitning “Odamlar boyligi ...” va D.Rikardoning “Siyosiy iqtisodning boshlanishi”ning yangilangan variantini yaratishni o'ziga maqsad qilib qo'ygan. Asarning ushbu yuqoridagi ko'rinishda tuzilishi esa, muallifning fikricha, Smit-Rikardo iqtisodiy nazariyalarini izohlashda muayyan tartib va aniqlik kiritadi. J.S.Mill nafaqat iqtisodiy bilimlarni tizimlash-tirdi va ommaviylashtirdi, balki uning tomonidan bir qator qoidalar rivojlantirildi va ularga aniqlik kiritildi, xulosa va yakun dalillar bilan yana ham ishonarli qilib asoslab berildi.

J.S.Mill siyosiy iqtisodni boylikning mohiyatini, uni ishlab chiqarish va taqsimlash qonunlarini tadqiqot qiluvchi fan sifatida ta'riflaydi. Shu bilan birga, uning fikricha, taqsimot tarixiy xarakterga ega bo'lib, ishlab chiqarish qonunlari esa aba-diy hisoblanadi.

Ko'pchilik mutaxassislarning fikriga ko'ra, iqtisodiy fan-ning metodologiyasini takomillashtirish J.S.Millning asosiy xizmati hisoblanadi. U nazariy xulosalar faqat muayyan sharoitda to'g'ri bo'lishidan kelib chiqqan holda, har qanday nazariy sxemaning nisbiyligini doimo ta'kidlagan va ko'p omilli tahlil-ning zarurligini ko'rsatib bergan. Tadqiqot metodi J.S.Mill-ning tavsiyasiga ko'ra, ikki asosiy narsaga asoslanadi: 1) xulosa va yakun, odatda, faqat muayyan sharoitda to'g'ridir; 2) ular har tomon-lama (universal) bo'lishi mumkin emas. Iqtisodiy hayotda bitta emas, balki juda ko'p sabablar amal qiladi. Ularni anglash, asosini ajratib olish juda qiyin, shuning uchun ularni chalkash-tirib yubormaslik, sabab va oqibatni bir-biridan ajrata bilish lozim.

O'zgarib turuvchi sharoitlarni va o'zaro aloqalarni hisobga olgan holda turli kontsepsiya va qarashlarni, yondashuv va tavsiya-larni taqqoslash, to'g'ri xulosa chiqara bilish iqtisodiy bilim-larning meros bo'lib qolishini ta'minlaydi.

J.S.Mill klassik iqtisodiy maktabni yakunlovchilardan biri sifatida iqtisodiy ta'limotlarning rivojlanishiga juda katta hissa qo'shdi. Biz uning asosiy iqtisodiy nazariyalarini quyida ko'rib chiqamiz.

2. J.S.Millning ijtimoiy-iqtisodiy nazariyalari

Unumli mehnat nazariyasi. J.S.Millning bu nazariyasi o'z mohiyatiga ko'ra A.Smit nazariyasi bilan hamohang. J.S.Millning ta'kidlashicha, *faqat unumli mehnat* (natijasi ko'rinib tura-digan mehnat) *“boyluk” ya'ni “moddiy ne'matlar”ni yaratadi.* Uning nazariyasidagi yangilik shundan iboratki, mulkni muhofaza qiluvchi mehnatni va jamg'armalarni ko'paytirishga imkon beruvchi malakaga ega bo'lish uchun sarflanadigan mehnatni ham unumli deb hisoblaydi. J.S.Millning tasdiqlashicha, agar bu iste'mol *“ja-miyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini qo'llab-quvvatlasa va ko'pay-tirsa”*, unumli mehnatdan keladigan daromadlar unumli iste'mol hisoblanadi. Uningcha, *unumsiz mehnatdan keladigan har qanday daromad bu-faqat unumli mehnat bilan yaratilgan daromadning oddiy qayta taqsimlanishidir.* Agar u ishchining va uning oilasi-ning yashashi uchun zarur bo'lgan vositalar minimumini ta'minlasa, hatto ish haqi iste'moli unumli hisoblanadi, uning *“zeb-ziynat”* keltiradigan qismi esa unumsiz hisoblanadi.

J.S.Mill qiymat, almashuv qiymat, iste'mol qiymat tushunchalarini ko'rib chiqadi. Uningcha, qiymat ishlab chiqarish sohasiga emas, balki muomala sohasiga xos hodisa hisoblanadi va bir tovarni

boshqa tovarga, shu jumladan, pulga ayirboshlash uchun xarakterli bo'lgan o'rtadagi nisbat hisoblanadi; bunday nisbat bozorda o'rnatiladi. Qiymat (qimmat) nisbiy tushuncha bo'lganligi sababli, u barcha tovarlar bo'yicha birdaniga oshishi mumkin emas. Almashuv qiymat (tovar bahosi) talab va taklif muvozanatlashgan nuqtada o'rnatiladi, ya'ni talab va taklifga qarab o'rnatiladi, ishlab chiqarish xarajatlari esa taklifni aniqlab beruvchi omil sifatida tavsiflanadi. Tovar qiymatning puldagi ifodasi uning bahosi hisoblanadi. Baho bevosita raqobat asosida o'rnatiladi. Raqobat esa xaridor arzon olishga, sotuvchi esa qimmat sotishga intilishi sababli kelib chiqadi. Erkin raqobatda bozor bahosi talab va taklif darajasiga qarab o'rnatiladi. Aksincha, «mono-polist o'z ixtiyoricha xohlagan yuqori bahoni o'rnatishi mumkin, faqat u xaridor sotib olishi yoki xohishi mumkin bo'lgan bahodan yuqori bo'lmasa bas; ammo bunga u faqat taklifni kamaytirish yo'li bilan erishishi mumkin».

Uzoq davr mobaynida tovar bahosi uning ishlab chiqarish xarajatlardan past bo'lishi mumkin emas, negaki hech kim o'z zarariga ishlashni xohlamaydi. Shuning uchun talab va taklif o'rtasidagi barqaror muvozanat «qachonki buyumlar bir-biriga faqat ularning ishlab chiqarish xarajatlariga mos ravishda ayir-boshlangandagina o'rnatiladi».

Kapital va foyda nazariyasi. J.S.Mill jamg'arish nati-jasida vujudga keladigan mehnat mahsulotlari zaxirasini kapi-tal deb atagan. Ishlab chiqarish faoliyati kapital miqdori bilan chegaralanadi. Kapitalning har bir ko'payishi ishlab chiqarishning kengayishiga olib keladi. Agar mehnat qilishga qobiliyatli ki-shilar topilsa va ular eyishi uchun ovqat bo'lsa, ulardan qandaydir ishlab chiqarishda doimo foydalanish mumkin. Chunki investitsiya-ning asosi sifatida kapitalning tashkil topishi ish bilan band-lik doirasini kengaytirish imkonini beradi va agar «boylarning unumsiz xarajatlari» hisobga olinmasa, ishsizlikka barham berishi mumkin.

Ammo J.S.Millning ta'kidlashicha, kapitalning rivoj-lanishiga boshqa cheklanishlar ham xos. Ularning biri – kapi-taldan keladigan daromadlarning kamayishidir. Uni J.S.Mill kapitalning me'yorli unumdorligining pasayishi sababli kelib chiqadi, deb tushuntiradi. Masalan, qishloq xo'jaligi mahsulot-lari miqdorini ko'paytirish ushbu miqdor ekvivalentiga nisbatan ko'proq mehnat sarflash evazigagina bo'lishi mumkin. Boshqacha bo'lishi aslo mumkin emas.

Umuman, foyda to'g'risidagi savolni tushuntirib berishda J.S.Mill D.Rikardo qarashlariga asoslanadi. O'rtacha foyda me'yorining vujudga kelishi shunga olib keladiki, bunda foyda ishlatilayotgan kapitalga

mutanosib bo'ladi, baho esa – xarajat-larga. «Sarf-xarajatlar, ya'ni ishlab chiqarish xarajatlari bir xil bo'lgan joyda foyda ham bir xil bo'lishi uchun, narsalar bir-biriga mutanosib tarzda ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha ayirboshlanishi kerak, ishlab chiqarish xarajatlari bir xil bo'l-gan narsalar bir xil qiymatga ega bo'lishlari kerak, shuning uchun faqatgina bir xil xarajatlar bir xil daromad olib keladi».

J.S.Millning yozishicha, rentaga o'xshagan, maxsus ko'rinishga ega bo'lgan foyda ham amal qiladi. Gap amalda nisbatan ustunlikka ega bo'lgan ishlab chiqaruvchi yoki savdogar to'g'risida boradi. Modomiki, uning raqobatchilari bunday ustunlikka ega emas ekan, unda «u mahsulot qiymatini aniqlab beruvchi ishlab chiqarish xarajatlariga qaraganda kam xarajat sarflab bozorga tovar chiqarishi mumkin. Bunda ... ustunlikka ega bo'lgan kishi renta oluvchiga o'xshab ketadi».

J.S.Mill foydaning vujudga kelish sababini xuddi A.Smit va D.Rikardo kabi tushuntiradi: «Foyda ayirboshlash natijasida emas..., balki mehnatning unumdorlik kuchi natijasida vujudga keladi... Agar mamlakatdagi barcha mehnatkashlar tomonidan yaratilgan mahsulot, mehnatkashlar ish haqi ko'rinishida iste'mol qiladigan mahsulotdan 20 foizga ko'p bo'lsa, unda bahoning qanday bo'lishidan qat'iy nazar, foyda 20 foizni tashkil etadi».

Pul, kredit va savdo inqirozi nazariyalari. Pulning mohiyatini J.S.Mill pulning miqdoriy nazariyasidan kelib chiqqan holda tahlil qiladi. U bu bilan o'zini pulning miqdoriy nazariya-si tarafdori ekanligini ko'rsatadi. Bu nazariyaga muvofiq, pul miqdorining ko'payishi yoki kamayishi tovarlar bahosining nisbiy o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi. Ammo agar uning miqdorining ko'payishi oldi-sotdi miqdorining ko'payishiga (yoki yalpi daromadga) muvofiq kelsa, faqat birgina pul miqdorining ko'payishi bahoning oshishiga olib kelmaydi. Uningcha, boshqa barcha sharoit-lar bir xil bo'lganda, *“pulning qiymati pul miqdoriga teskari mutanosiblikda o'zgaradi: pul miqdorining har qanaqasiga ko'payishi uning qiymatini pasaytiradi, pulning har qanaqasiga kamayishi esa, uning qiymatini bir xil mutanosiblikda oshiradi... Bu – pulning maxsus xususiyati”*. Qachonki pul mexanizmi buzilsa, faqat shundagina iqtisodiyotda pulning ahamiyati sezila boshlaydi.

So'ngra J.S.Mill kreditning tabiati va uning iqtisodiyotdagi o'rnini tadqiq qilishga o'tadi. Bu erda J.S.Mill o'zini A.Smit va D.Rikardo g'oyalarini ommaviylashtiruvchi oddiy iste'dod egasi sifatida emas, balki chuqur o'ziga xos tadqiqotchi ekanligini namoyon etadi: «Kredit

mamlakatning ishlab chiqarish resurslarini ko'paytirmaydi, lekin kredit tufayli ular ishlab chiqarish faoliyatida ancha to'liq ishlatiladi». Kredit manbai ayni chog'da unumli iste'molda bo'lmagan pul shaklidagi kapital hisoblanadi. Foiz to'lash evaziga kredit beruvchi asosiy instrument sifatida depozitli banklar tashkil topadi. Bunda bank krediti bahoga taklifning o'sishi qanday ta'sir ko'rsatsa, xuddi shunday ta'sir ko'rsatadi.

Kredit to'lovga qobil talabni kengaytirgach va sub'ektlar-ning istaklariga ta'sir ko'rsatgach, savdo kon'yunkturasini keskin o'zgartirib yuboradi. Muayyan tovarning bahosi oshishi kutilsa, savdogarlar bundan foyda olishga bo'lgan o'z moyilliklarini namoyish etadilar. Agar bunda bahoning oshishi yuqori va uzoqqa cho'ziladigan bo'lsa, unda u boshqa chayqovchilarni ham o'ziga torta-di. Ular tovarlar xaridini kuchaytiradilar, bu esa beriladigan ssuda miqdorini ko'paytiradi, bahoni oshiradi. Bir oz vaqt o'tgandan keyin bahoning o'sishi to'xtaydi va tovarlarni o'z qo'l-larida ushlab turganlar foyda olish vaqti kelganini his qila-dilar va ularni sotishga kirishadilar. Baho pasaya boshlaydi, tovar egalari katta zarar ko'rmaslik uchun bozorga shoshiladilar, bunday vaziyatdagi bozorda xaridorlar unchalik ko'p bo'lmaganligi sababli, baho oldin oshganiga qaraganda, ancha tez pasayib boradi.

Shunga o'xshagan bir oz tebranishlar kredit bo'lmagan paytda ham bo'lib turadi. Ammo pul miqdori o'zgarmagan vaqtda bir xil tovarlarga bo'lgan ajiotaj talab boshqa tovarlarning bahosini pasaytiradi. Lekin kreditdan foydalanilganda, iqtisodiy sub'ektlar qo'shimcha pul manbaiga ega bo'ladilar. Bunday vaziyatda chayqovchilik barcha tovarlarni birdaniga qamrab olishi mumkin. Natijada savdo inqirozi kelib chiqadi.

Savdo inqirozi uchun «chayqovchilikning jonlanishi ta'si-rida oldin oshgan baholarning tez pasayib borishi tipik hol hisoblanadi. Baholar qaysi nuqtadan oshishiga boshlagan bo'lsa, shu nuqttagacha pasayishi mumkindek tuyuladi yoki iste'mol va taklif o'zini oqlaydigan darajagacha pasayadigandek bilinadi. Ammo ularning pasayishi ancha chuqur bo'ladi, negaki har bir kishi zarar ko'rayotgan paytda, ko'pchilik esa bankrotga uchragan bir davrda, hatto ishonchli va atoqli firmalar o'zlari o'rganib qolgan kreditni zo'rg'a olishlari mumkin. Bunday vaziyat shuning uchun sodir bo'ladiki, hech kimda qarzga bergan mablag'ini o'z vaq-tida qaytarib olishga ishonch bo'lmaydi. Favqulodda sharoitda bunga vahimachilik kelib qo'shiladi. Pul qisqa muddatga deyarli har qanday foiz to'lash sharti bilan qarzga olinadi, tovarlarni

sotishda esa, darhol naqd pulga xarid qiluvchilar shartlaridan ko'riladigan har qanday zararga e'tibor berilmaydi. Demak, savdo inqirozi davrida baholarning umumiy darajasi shu qadar pasayadiki, oldingi inqirozgacha bo'lgan chayqovchilik davri mobay-nida osha boshlagan darajadan ham past bo'ladi». O'z mohiyatiga ko'ra, bu iqtisodiy fikrlar tarixida birinchi marta iqtiso-diyotning pasayish dinamikasining pulli jihatlarining ifoda etilishidir.

Bu erda J.S.Mill S.Sismondi taklif qilgan iqtisodiy pasayish (inqiroz) tushunchasiga qo'shilmadi. Uning fikricha, in-qiroz umumiy ortiqcha ishlab chiqarish natijasi hisoblanadi deyish, katta xatodir. «Bu faqat ortiqcha chayqovchilik xaridining oqibatidir... Uning bevosita sababi kreditning qisqarishi hisoblanadi, bartaraf qilish vositasi esa – taklifni kamay-tirish emas, balki ishonchni tiklashdir». Bu ma'noda J.S.Mill J.M.Keynsning o'tmishdoshidir.

J.S.Millning tasdiqlashicha, konvertatsiyalashgan qog'oz val-yutalar sharoitida oltinning chetga chiqib ketishi yuzaga kelishi sababli baholar uzoq vaqt oshishi mumkin emas. Biroq qog'oz pullar konvertatsiyalashmaganda (ularni oltinga almashtirish mexanizmi yo'q) baholarning oshishi chayqovchilik shov-shuv (bum)i ning kelib chiqishiga olib kelishi va inqirozlarni keltirib chiqarishi mumkin. 1825 yildagi inqiroz bunga misol bo'la oladi. Ammo keyingi 1847 yildagi inqiroz esa foiz stavkasining keskin o'sishi natijasi hisoblanadi. Savdo inqirozlari davrida «pul talabidan ko'ra, tovarlarning ortiqchaligi yuzaga keladi, ya'ni pul taklifining etishmasligi kelib chiqadi».

Iqtisodiy taraqqiyot nazariyasi. Iqtisodiy taraqqiyot, J.S. Mill ta'limoti bo'yicha, fan-texnika taraqqiyoti, shaxsning va mulkning rivojlanishi bilan bog'liq. Ishlab chiqarish va jam-g'arish ko'payadi, soliqlar ancha erkinlashadi, ko'pchilik kishilar-ning ishbilarmonligi oshadi, kooperatsiya takomillashib va rivojlanib boradi. Bularning barchasi samaradorlikning o'sishi-ga, ya'ni ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishiga va qiymat-ning pasayishiga olib keladi (oziq-ovqat va xom ashyo qiymatidan tashqari).

J.S.Millda kapital evalyutsiyasi D.Rikardo nazariyasiga o'x-shab ketadi. Foyda me'yori pasayib boradi, asta-sekin minimum darajaga intiladi, lekin bu holat hali ham kapitalni jam-g'arishga va jamg'arilgan vositalardan unumli foydalanishga un-daydi. Foiz me'yorining minimum darajasiga bo'lgan intilishni chetga kapital chiqarish va eksportni ko'paytirish bilan sekinlash-tirish mumkin. Bunda foyda me'yorini pasaytiruvchi kapitalning ortiqcha qismi chetga chiqib ketadi;

bu erda kapital yo'qolmaydi, balki u yangi bozorlarni tashkil etish va chetdan arzon tovarlarni olib kelish uchun ishlatiladi. Kapitalning bir qismining chetga chiqib ketishi foydani va foiz me'yorini oshirib, jamg'armaga bo'lgan yangi intilishni keltirib chiqaradi. U, shuningdek, foyda me'yorining pasayish moyilligi davlat xarajatlarini oshirishga qarshi bo'lgan dalillarni kuchsizlantiradi, deb hisoblaydi.

Ko'rilayotgan kapital harakatning oxirgi natijasi – bu iqtisodiy yuksalish uchun kurash to'xtagan paytdagi turg'unlik holati hisoblanadi. Ammo J.S.Mill, agar turg'unlik holati ishlab chiqarishning yuqori darajasida yuzaga kelgan bo'lsa, unga ijobiy munosabatda bo'lgan «Faqat dunyodagi qoloq mamlakatlarda ishlab chiqarishni ko'paytirish eng asosiy vazifa hisoblanadi. Ancha rivojlangan mamlakatlarda taqsimotni takomillashtirish iqtisodiy zaruratga aylandi». Uning fikriga ko'ra, hech kim kambag'al bo'lmagan, hech kim boylikka intilmagan va birovlarining oldinga chiqib olishga qilgan harakati tufayli boshqalarning orqaga surib tashlanishi xavfi bo'lmagan vaziyatdagi jamiyat, odamlar uchun eng yaxshi yashaydigan jamiyat hisoblanadi. Bunday turg'unlik davrida madaniyatning barcha shakllarini rivojlan-tirish uchun, ma'naviy va ijtimoiy taraqqiyot uchun imkoniyatlar hech cheklanmagan bo'ladi.

Odam o'zi yaratmagan narsalarga uning egalik qilish huquqini adolatsizlik deb hisoblovchi xususiy mulk tanqidiga J.S.Mill qarshi chiqdi. Masalan, ishchilar fabrikada barcha mahsulotni yaratadi, lekin uning ko'pchilik qismi boshqa birovga tegadi. «Bu e'tirozga javob shundan iboratki, fabrikada mehnat tovar ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan sharoitlarning biri hisoblanadi, xolos. Ishni materiallarsiz, asbob-uskunalarsiz hamda ishlab chiqarish paytida ishchilarni ta'minlash uchun oldindan tayyor-langani yashash vositalari zaxiralarisiz bajarib bo'lmaydi. Bu narsalarning hammasi o'tgan mehnat mahsuli hisoblanadi. Agar ishchilar bu narsalarga ega bo'lganda, ularda mahsulotni boshqa birovlar bilan bo'lishishga zarurat bo'lmas edi. Ammo ishchilarda bu narsalar bo'lmaganligi uchun ular ekvivalentning bir qanchasini (mahsulotlarning bir qismini–muallif) ushbu narsalarga egalik qiluvchi kishilarga berishi kerak». Ammo xususiy mulk doirasidan er chiqarib tashlanishi lozim (chunki u mehnat mahsuli hisoblanmaydi).

Ijtimoiy masalalar. Ko'pchilik klassiklarning kontseptsiya-sida mehnatning qiymati ishchining hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan narsalarning qiymati bilan aniqlanadi. Ish haqi talab va taklif nisbatiga

bog'liq holda mehnat qiymati atrofida tebranib turadi. Bu qonunning amal qilishi kishilarning xohishiga bog'liq bo'lmaydi va shuning uchun yollanma ishchilarning ahvolini yaxshilash uchun yo'naltirilgan har qanday ijtimoiy chora-tadbirlar befoyda. Ishchilarning ahvolini yaxshilash iqtisodiyotda kapital qo'yilmasini kengaytirish (mehnatga talab oshadi) yoki aholi o'sishini kamaytirish (mehnat taklifi qisqaradi) bilan amalga oshirilishi mumkin. J.S.Mill dastlab ushbu tamoyil-larni yoqlab chiqqan bo'lsa-da, ammo keyinchalik undan voz kechadi.

Sotsialistlar g'oyasining ta'siri va taqsimot qonunlarining tarixiy xarakterini tan olishi (tarixiy bo'lganidan ularni o'zgartirish mumkin), ingliz iqtisodchisini klassik maktabning qator qoidalaridan voz kechishga majbur etdi. U ijtimoiy islo-hotlarning keng dasturini ilgari surdi va o'z takliflarini bildirdi. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Ishlab chiqarish kooperatsiyasini rivojlantirish yo'li bilan yollanma mehnatni tugatish, J.S.Mill fikricha, mehnatga bo'lgan qiziqishni yo'qotadi. Shuning uchun kapitalistik korxonalar o'rniga kooperativ birlashmalarni tashkil etish zarur, unda ishchilar bir vaqtning o'zida mulk egasi ham hisoblanadi. U kasaba uyushmalarining rivojlanishi, kapitalistik korxonalarining foydasini taqsimlashda ishchilarning ishtirok etishi tarafdori bo'lgan.

2. Er rentasini er solig'i yordamida umumlashtirish. Renta yollanma mehnat kabi iqtisodiy erkinlik tamoyillariga zid. Renta er egasiga emas, balki jamoaga (qishloq kooperativlariga) yoki barcha jamiyatga tegishli bo'lishi kerak.

3. J.S. Mill mayda er egalarini qo'llab-quvvatlaydi. Uning fikricha, o'z erida ishlovchi ko'pchilik dehqonlar renta to'lashdan ozod, ular mustaqil va tashabbuskor, shuningdek, yollanma ishchi-lardan farqli ravishda haddan tashqari o'z oilasini kengaytirishga moyil emas.

J.S. Mill o'zining ijtimoiy islohotlar dasturida «amal-dagi individual erkinlik bilan Er sharidagi tabiiy boyliklarga egalik qilishning umumiylikini va mehnat daromadlarida barchaning baravar ishtirok etishini birlashtirish»ga harakat qildi. Bunda u go'yoki bir-biriga qarshi ikki yo'nalish: iqtisodiy erkinlik printsiplari bilan ijtimoiy adolat printsiplari birlash-tirmoqchi bo'lgandek tuyuladi. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti tajribasi buning mumkin ekanligini ko'rsatib berdi.

3. K.Marks iqtisodiy ta'limotining umumiy tavsifi

Karl Marks klassik siyosiy iqtisodni yakunlovchilardan biri sifatida iqtisodiy ta'limotlar tarixida yorqin iz qoldirdi. U 1818 yil 5

mayda Germaniyaning Trir shahrida tug'ilgan. Uning otasi advokat, yahudiy bo'lib, 1824 yilda protestantlikni qabul qilgan. Oilasi davlatmand, madaniy oila bo'lgan. K.Marks Trir shahrida gimnaziyani tamomlagandan so'ng, dastlab Bonndagi, so'ngra Berlindagi universitetga kirdi, yuridik fanlarni, tarix va falsafani o'rgandi. 1841 yilda Epikur falsafasi to'g'risida universitet dissertatsiyasini topshirib, kursni bitirdi.

1842 yili K.Marks Bonnga ko'chib keldi va shu yilning oktyabrda «Reyn gazetasi»ning bosh muxarriri bo'ldi va Bonndan Kyolnga ko'chib o'tdi. 1843 yili birdaniga bir qancha voqea sodir bo'ldi: u muharrirlik qilgan gazeta yopildi, nemis baronining qizi Jenni Fon Vestfalenga uylandi, Parijga ko'chib o'tdi.

Keyingi ikki yil (1844-1845) K.Marks uchun iqtisodiy nazariyani, falsafani va **ijtimoiy**ogiyani chuqur o'rganishning boshlanish davri bo'ldi. U G.Geyne, P.Prudon, M.Bakuninlar bilan tanishdi, F.Engels bilan do'stlashdi.

K.Marks 1845-1848 yillari Bryusselda bo'ldi. O'sha yillari F.Engels bilan hamkorlikni davom ettirgan holda, «Nemis ideologiyasi» va «Kommunistik partiya Manifesti»ni yozdi. U 1848 yili Germaniyaga Kyoln shahriga keldi va «Yangi Reyn gazetasi»ga rahbarlik qildi. U o'zining gazetasida 1849 yili «Yollanma mehnat va kapital» asarini chop etdi. Shundan so'ng Germaniyadan surgun qilindi va boshqa bu erga qaytib kelmadi. K.Marks avval Parijga keldi, u erda bir oz vaqt turgandan keyin Londonga borib, umrining oxirigacha (1850-1883) shu erda yashadi. Aynan Londonda yashagan davrlarda K.Marks o'zining ko'p sonli asarlarini, jumladan, hayotining mazmunini tashkil etgan «Kapital»ni yozdi. K.Marksning iqtisodiy kontseptsiyalari asosan uning ushbu mashhur asarida berilgan. Uning bu asari to'rt tom dan iborat bo'lib, birinchi tom 1867 yili nashr etildi, ikkinchi va uchinchi tomlar K.Marks o'limidan keyin F.Engels tomonidan (ikkinchi tom 1885 yil, uchinchi tom 1894 yil) chop etildi. To'rtinchi tom tugallan-masdan qolib ketdi. Unda K.Marks siyosiy iqtisod tarixini ko'rib chiqmoqchi bo'lgan. Kapital ishlab chiqarish jarayoni «Kapital»ning birinchi tomining mazmunini tashkil etadi. Ikkinchi tom da kapitalning muomala jarayoni tadqiqot etiladi. Uchinchi tom da yaxlit olingan kapitalistik ishlab chiqarish jarayoniga tavsif beriladi. To'rtinchi tom («Qo'shimcha qiymat nazariyasi») iqtisodiy ta'limotlar tarixiga bag'ishlangan.

K.Marks «Kapital»ga yozgan so'zboshida: «Asarimning tub maqsadi hozirgi zamon jamiyati, ya'ni kapitalistik jamiyati harakatining

iqtisodiy qonunini ochib berishdir», – deydi. Ushbu tarixiy jihatdan muayyan jamiyatning ishlab chiqarish munosabat-larini va bu munosabatlarning paydo bo'lishini, taraqqiy qili-shini va tanazzulga yuz tutishini ko'rsatib berish K.Marks iqti-sodiy ta'limotining mazmunidir. Kapitalistik jamiyatda tovar ishlab chiqarish umumiy tus olgan, shu sababli K.Marksning tadqiqoti ham tovarni tahlil qilishdan boshlanadi.

Qiymat nazariyasi. Marks ta'limotiga binoan, har bir tovarning qiymati uni ishlab chiqarishga sarflangan *ijtimoiy zaruriy mehnat bilan o'lchanadi*. Bir turdagi tovarni ishlab chiqa-rish uchun turli miqdorda mehnat sarflanadi. Buning natijasida tovarlar har xil individual qiymatga ega bo'ladi. Lekin qiymat o'zida ijtimoiy mehnatni mujassamlashtirganligi sababli, uning miqdori individual mehnat sarflari bilan emas, balki ijtimoiy zarur mehnat bilan o'lchanadi, ijtimoiy zarur ish vaqti bilan belgilanadi. «Iste'mol qiymatiga ega bo'lgan qiymat miqdori, – deb yozadi K.Marks, – uni ishlab chiqarish uchun kerak bo'lgan *ijti-moiy zarur mehnat miqdori bilangina*, ya'ni *ijtimoiy zarur ish vaqti bilangina belgilanadi*. Har bir ayrim tovar o'z jinsidan bo'lgan tovarlarning faqat o'rtacha nusxasi sifatida ahamiyatga egadir». *Ijtimoiy zarur ish vaqti* me'yoriy ishlab chiqarish sharoitida va muayyan jamiyatdagi *mehnat malakasi va intensiv-ligining darajasi o'rtacha bo'lgan sharoitda biron-bir tovar tayyorlash uchun sarflanadigan vaqtdir*. Ushbu tushunchalar yorda-mida qiymat qonuni shakllanadi: almashuv jarayonida (ekvivalent ekvivalentga singari) tovarlar o'zining qiymati bo'yicha ayir-boshlanadi (Ularda mujassamlashgan ijtimoiy zarur ish vaqti bo'yicha). K.Marksning tasdiqlashicha, har qanday jamiyatda qiymat qonuniga amal qilmagan ayirboshlashning bo'lishi mumkin emas. Qiymat esa, yuqorida qayd qilib o'tganimizdek, ayni jamiyatda o'rtacha mehnat sarflari bilan o'lchanadi. Bu ayirboshlanadigan to-varlarni taqqoslashning yagona o'lchovi mehnat ekanligini bildi-radi. Tovarlarning foydaliligi bunday umumiy o'lchov bo'la ol-maydi, negaki ular miqdor jihatidan taqqoslanmaydi.

K.Marksning qiymat nazariyasining D.Rikardoning qiymat nazariyasidan farqlanishiga e'tibor berish zarur. D.Rikardo to-varlarning nisbiy qiymati to'g'risida so'z yuritadi: A va B tovar-lar bir-biriga ayirboshlanadi, chunki ularni ishlab chiqarish tax-minan bir xil mehnat sarflarini taqozo etadi. K.Marksda esa qiymat tovarga xos ob'ektiv xususiyatdir.

Qo'shimcha qiymat nazariyasi. Qiymatni aniqlab va qiymat qonunini ta'riflab bergach, K.Marks qo'shimcha qiymatni tahlil qilishga

o'tdi. Bu uning nazariyasida markaziy tushuncha hisoblanadi. Bu erda asosiy savol tug'iladi: agar «ekvivalentli ayir-boshlash» tamoyili bo'yicha barcha mahsulotlar o'z qiymatiga olinsa va sotilsa, unda qo'shimcha qiymat qanday hosil bo'ladi? Marks ta'limoti bo'yicha, u quyidagicha ishlab chiqariladi.

Tovar ishlab chiqarish taraqqiyotining ma'lum bosqichida pul kapitalga aylanadi. Tovar muomalasining formulasi T-P-T (tovar-pul-tovar), ya'ni boshqa bir tovarni sotib olish uchun tovar sotishdir. Kapitalning umumiy formulasi P-T-P, ya'ni sotish uchun tovarni sotib olishdir. T-P-T mazmuni: odamlar o'rtasida har xil foydalilik ayirbosh qilinadi. P-T-P doiraviy aylanishda maqsad foyda olish hisoblanadi. Demak, $P' > P$ bo'lishi kerak. Bu o'sish qaerdan keladi? (Marks uni «qo'shimcha qiymat» deb ataydi). Qo'shimcha qiymat tovarlar muomalasida paydo bo'lmaydi, chunki tovar ekvivalentli ayirboshlanadi, qo'shimcha qiymat bahoning ustiga qo'shib sotishdan ham kelib chiqmaydi, chunki bunday bo'lganda xaridor va sotuvchilarning o'zaro yutuq va yutqiziqqlari bir-birini qoplagan bo'lar edi, holbuki gap ayrim hodisa ustida emas, balki ommaviy, o'rtacha, ijtimoiy hodisa ustida boradi. Qo'shimcha qiymat olish uchun «pul egasi bozordan shunday bir tovar topish baxtiga erishmog'i kerakki, bu tovar iste'mol qiymatining o'zi qiymat manbai bo'lishdek orginal bir xususiyatga ega bo'lsin», u shunday tovar bo'lishi kerakki, bu tovarni iste'mol qilish ja-rayoni ayni paytda qiymat yaratish jarayoni ham bo'lsin. Bunday tovar – ishchi kuchidir. Ishchi kuchining iste'mol qilinishi mehnatdir, mehnat esa qiymat yaratadi. Pul egasi ishchi kuchini uning o'z qiymati bo'yicha sotib oladi. Ishchi kuchi tovarining qiymati ishchining va uning oilasining yashashi uchun zarur bo'lgan tirikchilik vositalari qiymati bilan belgilanadi. Ishchi o'z ishchi kuchi qiymatidan ortiqcha qiymat yaratish xususiyatiga ega. Faraz qilaylik, ishchi kun bo'yi 10 soat ishlaydi. Holbuki, ishchi 5 soat mobaynida (Marks atamasi bo'yicha «zarur ish vaqtida») o'z qiymatiga teng qiymat yaratadi, keyingi 5 soat mobaynida («qo'shimcha ish vaqtida») esa qo'shimcha mahsulot yoki qo'shimcha qiymat yaratiladi. Kapitalist bu qo'shimcha qiymatni haq to'lamasdan o'zlash-tirib oladi. K.Marks bo'yicha, kapitalist tomonidan qo'shimcha qiymatning o'zlashtirib olinishi mehnatning ekspluatatsiya qilinishidir. K.Marks o'zi ishlab chiqqan «formula» yordamida ushbu ekspluatatsiya darajasini, ya'ni ekspluatatsiya me'yorini ko'rsatib berdi. Qo'shimcha qiymatning ishchi kuchi qiymatiga - o'zgaruvchi kapitalga bo'lgan nisbatini (mashinalar va

xom ashyoda ifodalangan doimiy kapital esa o'z qiymatini faqat yangi mahsulotga o'tkazishi mumkin, lekin qo'shimcha qiymat yaratmaydi) u *qo'shimcha qiymat me'yori* deb atadi. Uning yozishicha, «qo'shimcha qiymat me'yori ishchi kuchining kapital tomonidan, yoki ishchining kapitalist tomonidan eksplutatsiya qilinish darajasining aniq ifodasidir». Qo'shimcha qiymat me'yori yangidan yaratilgan qiymatning kapitalist bilan yollanma mehnat o'rtasida qanday taqsimlanishini, shuningdek, ish kunining qancha qismida ishchi o'zi uchun va qancha qismida kapitalist uchun ishlashini ko'rsatib beradi.

Yuqorida qayd qilib o'tilganidek, ishchi «zarur ish vaqti»da o'z ishchi kuchi qiymatiga teng qiymat yaratadi, «qo'shimcha ish vaq-ti»da esa qo'shimcha qiymat yaratadi, ya'ni kapitalist uchun ish-laydi: kapitalist qo'shimcha ish vaqtini uzaytirishga harakat qiladi. Unga erishishning ikki yo'li mavjud: ish kunini uzay-tirish va zarur ish vaqtini qisqartirish. Ish kunini mutlaq uzay-tirish yo'li bilan olinadigan qo'shimcha qiymatni K.Marks «*absolyut qo'shimcha qiymat*» deb atadi. «Absolyut qo'shimcha qiymat hosil qilish, – deb yozadi u, – ish kunini ishchi faqat o'z ishchi qiy-matining ekvivalentini ishlab chiqara oladigan chegaradan nariga uzaytirishdan va bu qo'shimcha mehnatni kapitalning o'zlashtirib olishdan iborat».

Zarur ish vaqtini qisqartirish va shunga muvofiq qo'shimcha ish vaqtini uzaytirish yo'li bilan olinadigan qo'shimcha qiymatni K.Marks «*nisbiy qo'shimcha qiymat*» deb atadi. Bu erda shu narsaga e'tibor berish kerakki, ya'ni qiymat qonuniga xilof ish qilmaslik uchun, ekvivalentli ayirboshlashning buzilmasligi uchun kapitalist ishchi kuchi qiymatiga nisbatan ish haqini kamay-tirish hisobiga zarur ish vaqtini qisqartirishi mumkin emas. Ammo ishlab chiqarishni yaxshi tashkil etish va samarali texnika va texnologiyani qo'llash tufayli mehnat unumdorligini oshirish yo'li bilan bunga erishish mumkin.

Kapitalist o'z foydasini ko'paytirish maqsadida fan va texnika yutuqlaridan ishlab chiqarishda ko'proq foydalanishga harakat qiladi. Ayrim kapitalistlar tomonidan fan-texnika taraqqiyoti natijalarini amaliyotda qo'llash o'rtacha ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga olib keladi, bu esa unga foy-dani ko'paytirish imkonini beradi. Bu erda «*ortiqcha qo'shimcha qiymat*» vujudga keladi. Ammo raqobat qonuni asosida boshqa kapitalistlar tomonidan ham yangiliklarning ishlab chiqarishda qo'llanilishi natijasida bozor bahosi pasayadi va ortiqcha qo'shim-cha qiymat yo'q bo'lib ketadi. Demak, qo'shimcha qiymat ishlab chiqarish

tadbirkorlarni yangi texnika va texnologiyalarni qo'llashga undaydi.

Ish haqi. K.Marks ish haqini, klassik siyosiy iqtisod asoschilariga o'xshab, mehnat uchun to'lanadigan haq deb emas, balki *ishchi kuchi uchun to'lanadigan haq* deb talqin qiladi. Uning naza-riyasiga muvofiq, ish haqi ishchining va uning oilasining hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan tovarlar miqdoriga teng bo'ladi. Ish haqi darajasi mehnat unumdorligiga bog'liq bo'lib, u, o'z navbatida, ishlab chiqarishning mexanizatsiyalashuvi va texnologik jihatdan ta'minlanishi sababli ro'y beradi. Bu hol pirovard natijada ish haqining o'sishiga to'sqinlik qiladi, negaki texnik-iqtisodiy taraqqiyot ishchi kuchining doimiy ortiqchaligini kel-tirib chiqaradi. Ishchi kuchining ortiqchaligi esa, ishchilar bilan kapitalistlar o'rtasidagi munosabatda keyingisiga ustunlik beradi va ishchi kuchi o'z qiymatidan past bahoda sotiladi.

Demak, K.Marks bo'yicha, ishchi mehnatini emas, balki ishchi kuchini sotdi, bunda «haq to'lanmagan mehnat»ning (aniqlash va o'lchash mumkin bo'lgan) ish haqiga aloqasi bo'lmaydi, «haq to'lanmagan ishchi kuchi»ni esa aniqlash mumkin emas, negaki bitim (kelishuv) bir butun ishchi kuchi qiymatini ayirboshlash yuzasidan tuziladi. Kapitalist ish haqini «bitim» tuzilgandan keyin emas, balki mehnat jarayoni tugagandan keyin to'laydi. Ishchi o'z ishchi kuchining qiymatini ish haqi shaklida olishdan avval kapitalistga ma'lum miqdorda mehnat, shu jumladan, qo'shimcha mehnat ham qilishi kerak. Mehnat sarfi esa, uning nazariyasiga ko'ra, ish vaqti bilan o'lchanadi. Binobarin, ishchi kuchining ma'lum muddat davo-mida unumli mehnat qilishi uning qiymatiga haq to'lash sharti bo'lib qoladi.

K.Marks fikri bo'yicha, real ish haqi «hech qachon mehnat unumdorligi kuchining oshishi bilan mutanosib tarzda o'smaydi» va natijada ishchilarning kambag'allik va ma'naviy qashshoqligi kelib chiqadi. Lekin tajriba bunday qarashlarning mutloq noto'g'-ri ekanligini ko'rsatib berdi. Kapitalizm nafaqat texnologiyalar darajasini takomillashtirib bordi (buni Marks tan olgan) balki ijtimoiy masalalar bo'yicha ham katta yutuqlarni qo'lga kiritdi.

Foyda va foyda me'yori. K.Marksning foyda nazariyasining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, daromadning bu turi, tad-birkorlarning har qanday daromadi singari, ishchi kuchini ekspluatatsiya qilish natijasida vujudga keladigan qo'shimcha qiymatning tashqi, ya'ni o'zgargan shakli hisoblanadi. Bu erda, D.Rikardodan farqli o'laroq, gap

nafaqat foyda me'yori to'g'risida, balki uning qo'shimcha qiymat me'yoridan farqi, o'ziga xosligi to'g'risida boradi. «Avanslangan butun kapitalning mah-suli bo'lib ko'ringan qo'shimcha qiymat foydaning o'zgargan shakliga kiradi».

«Kapital» I tomining mazmuniga ko'ra, korxonalarda yoki iqtisodiyot tarmoqlarida o'zgaruvchi kapital va mehnatning hissasi qancha ko'p bo'lsa, qo'shimcha qiymat miqdori shuncha ko'p bo'ladi, lekin kapitalning uzviy tuzilishi qancha yuqori bo'lsa, ya'ni korxonalarining mexanizatsiyalashuvi yoki tarmoqlarning mashina va asbob-uskunalar bilan qurollanish darajasi yuqori bo'lsa, qo'shimcha qiymat miqdori shuncha kam bo'ladi. «Kapital» III tomida esa, K.Marks «qo'shimcha qiymat me'yori» va «foyda me'yori» tushunchalarining farqini bilishni tavsiya etadi. Agar birinchisi, uning tomonidan, qo'shimcha qiymatning o'zgaruvchi kapitalga bo'lgan nisbati sifatida ko'rilsa, ikkinchisi esa (gap qo'shimcha qiymatning «o'zgargan shakli» to'g'risida borar ekan) qo'shimcha qiymatning ja-mi kapitalga, ya'ni o'zgaruvchi va doimiy kapitalga bo'lgan nisbati sifatida qaraladi.

K.Marks ta'limotiga binoan foyda me'yori pasayishga mo'yil. Bunday moyillik, uningcha, Rikardo-Mill ko'rsatib berganidek, demografik omillar va tuproq unumdorligining pasayishi «qonuni» keltirib chiqaradigan hayotiy zaruriy mahsulotlar baho-sining oshishi sababli emas, balki kapitalning uzviy tuzilishi-dagi umumiy kapitalda o'zgaruvchi kapital hissasining pasayishi tufayli kelib chiqadi.

Bundan tashqari, «qo'shimcha qiymat me'yori» va «foyda me'yori» tushunchalaridan foydalangan holda, K.Marks erkin raqobat sharoitidagi bozor iqtisodiyoti xo'jalik mexanizmi «sir-asrorlarini» yaxshi tushunganligini namoyish etdi. Masalan, qo'shimcha qiymat nazariyasi «mantig'i» bo'yicha, ish kuni qancha uzun bo'lsa, qo'shimcha qiymat massasi va ekspluatatsiya me'yori shuncha yuqori bo'lishi kerak. Lekin «qo'shimcha ish vaqtini» uzaytirish yo'li bilan qo'shimcha qiymatni ko'paytirish usulini K.Marks yaxshi va to'g'ri usul deb hisoblamaydi. «Absolyut qo'shimcha qiymat» olib keluvchi bunday usul, boshqa barcha sharoitlar bir xil bo'lganda, ortiqcha xarajatlarni keltirib chiqarishi, har bir ish soati unumini pasaytirishi mumkin, ishchilar noroziligining muqar-rarligi to'g'risida gapirmasa ham bo'ladi. Buning ustiga, «Kapi-tal» muallifi, ish kunining faqat oxirgi soatida kapitalist uchun foyda yaratiladi degan N.Seniorning «oxirgi soat nazariya-sini» qattiq tanqid qildi. Uning tasdiqlashicha, zaruriy ish vaqtining qisqarishiga qaramasdan, mehnat unumdorligining oshi-shi

«nibiy qo'shimcha qiymatni» olib kelgach, bir vaqtning o'zida qo'shimcha qiymat me'yorining pasayish tendentsiyasini kuchaytiradi. Shunday bo'lsa-da, har bir kapitalist intuitiv tarzda foyda me'yorini ko'paytirishga intiladi. «Foyda me'yori, – deb yozadi K.Marks, – kapitalistik ishlab chiqarishni harakatlanti-ruvchi kuchdir; foyda olib ishlab chiqarish mumkin bo'lgan narsa-gina ishlab chiqariladi».

Foyda me'yori hamisha qo'shimcha qiymat me'yoridan kam bo'ladi. Buning sababi shundaki, uni hisoblaganda qo'shimcha qiymat butun kapitalga nisbatan olinadi, qo'shimcha qiymat me'yorini hisoblaganda esa, qo'shimcha qiymatning faqat o'zgaruvchi kapitalga bo'lgan nisbati olinadi. Chunki qo'shimcha qiymat, K.Marks ta'limotiga ko'ra, faqat o'zgaruvchi kapitalning funktsiyasi hisoblanadi.

«Yuqori uzviy tuzilishdagi» kapital (ya'ni doimiy kapitalning o'zgaruvchi kapitaldan ko'pligi o'rtacha ijtimoiy me'yordan oshiq bo'lsa) o'rtachadan kamroq foyda me'yori beradi. «Past uzviy tuzilishdagi» kapital esa o'rtachadan oshiqroq foyda me'yorini beradi. Kapital o'rtasidagi raqobat, kapitalning erkin sur'atda bir tarmoqdan ikkinchi tarmoqqa (kam foyda beradigan tarmoqdan yuqori foyda beradigan tarmoqqa) oqib o'tishi har ikki holda ham o'rtacha foyda me'yorini keltirib chiqaradi. Muayyan jamiyatdagi barcha tovarlar qiymati miqdori tovarlar bahosining miqdoriga to'g'ri keladi. Lekin ayrim vaziyatlarda tovarlar raqobat ta'siri ostida o'z qiymati bilan sotilmaydi, balki *ishlab chiqarish bahosi*» bilan sotiladi.

«Ishlab chiqarish bahosi sarf qilingan kapital plyus o'rtacha foydani o'z ichiga oladigan bahodir».

Renta nazariyasi. K.Marks renta to'g'risida nazariya yaratdi. Uningcha, renta erga bo'lgan mulkchilikni amalga oshirish shaklidir. Er maydoni cheklanganligi, uning er egalari qo'lida bo'lganligi sababli qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish bahosi o'rtacha erdagi ishlab chiqarish xarajatlariga qarab emas, balki eng yomon erdagi ishlab chiqarish xarajatlariga qarab belgilanadi. Bu baho bilan yaxshi erdagi (yoki eng yaxshi sharoitdagi) ishlab chiqarish bahosi o'rtasidagi farq differentsial rentani bildiradi. K.Marks differentsial rentani tahlil qilib, bu renta ayrim er maydonlarining hosildorligi bir-biridan farq qilganda, erga sarf qilingan kapital miqdori bir-biridan farq qilganda hosil bo'lishini ko'rsatib berdi. Differentsial renta ikki shaklda – differentsial renta I va differentsial renta II shaklida mavjud bo'ladi. Ijtimoiy ishlab chiqarish bahosini belgilovchi eng yomon erdagi mahsulotlarning ishlab chiqarish bahosi bilan eng yaxshi va o'rtacha erdagi mahsulotlarning

individual ishlab chiqarish bahosi o'rtasidagi tafovut differentsial er renta I ning negizi hisoblanadi. Erga qo'shimcha ishlov berish evaziga olinadigan renta differentsial renta II ni tashkil etadi.

K.Marks differentsial renta bilan birga absolyut rentaning ham amal qilishini ko'rsatib beradi. U, absolyut rentaning paydo bo'lishini qishloq xo'jaligida kapital uzviy tuzilishining ancha past bo'lishi bilan va erga bo'lgan xususiy mulkchilik bilan bog'lab tushuntiradi. Birinchi omil tufayli, uning fikricha, qishloq xo'jaligi mahsuloti qimmatini uning «ishlab chiqarish bahosidan» hamisha ustun bo'ladi, ikkinchi omil ta'sir kuchiga ko'ra esa, foyda me'yorini o'rtacha darajaga keltiruvchi «kapital oqimi» mexa-nizmi qishloq xo'jaligida amal qilishi mumkin emas. Binobarin, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining o'z ishlab chiqarish baholari-dan (qo'shimcha qiymatning o'rtacha foydadan) ortiqchasi kapita-listlar o'rtasida taqsimlanmaydi (sanoatdagi kabi) balki dehqonchilikda qoladi va er egalari tomonidan absolyut renta shaklida o'zlashtiriladi. M.Blaugning yozishicha, markscha absolyut renta nazariyasi uning qo'shimcha qiymat nazariyasi doirasidan tashqarida, qiymatning (qiymatning) bahoga aylanish zarurligi kelib chiqqan sharoitda hech qanday kuchga ega emas.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarish sxemasi. F.Kenenning «Iqtisodiy jadvaliga» yuqori baho bergan K.Marks, o'zining takror ishlab chiqarish sxemasini ishlab chiqdi. A.Smit, J.B.Sey ijtimoiy mahsulotni daromadlarga bo'lib (moddiy sarflarni mavhumlashtirgan holda) ko'rsatgan bo'lsa, K.Marksda esa ijti-moiy mahsulot uch qismga bo'linadi: doimiy kapitalga (s) – moddiy sarflarga (amortizatsiya, xom ashyo, yoqilg'i va boshqalar qiymati), o'zgaruvchi kapitalga (v) – ishchi kuchini sotib olishga bo'lgan sarflar va qo'shimcha qiymatga(m).

Takror ishlab chiqarish muammosini echib berishda K.Marks iqtisodiyotni ikki bo'linmaga bo'ladi. I bo'linma ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish, II bo'linma iste'mol buyumlarini ishlab chiqarish. Keyin u oddiy va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish o'rtasidagi farqni ko'rsatib beradi. «Oddiy takror ishlab chiqarish» o'zgarmas bo'lib, unda sof investitsiya nolga teng. Oddiy takror ishlab chiqarish bir xil hajmda, o'zgarmas bo'lib qolishi uchun qanday shartlar bo'lishi kerak? K.Marks buning uchun quyidagi shartlarni ko'rsatib beradi. Oddiy takror ishlab chiqarishda I bo'linmaning barcha mahsuloti har ikkala bo'linmadagi kapitalni qoplash uchun sarflanishi kerak: $I(c+v+m) = Ic+Ic$. Shu bilan birga, II bo'linma mahsuloti ish haqi fondi plyus mulkdan keladigan daromadga – sof milliy mahsulotga

teng (ekvivalent) bo'lishi kerak: $II(c+v+m)=I(v+m)+II(v+m)$. Bu ikkala tenglama-dan natijada $I(v+m) = IIc$ kelib chiqadi, ya'ni I bo'linmaning sof mahsuloti II bo'linmada yil davomida iste'mol qilingan kapitalni qoplash uchun zarur bo'lgan talab miqdoriga teng bo'lishi kerak. Agar $I(v+m) > IIc$ bo'lsa, unda doimiy kapitalni qoplashga bo'lgan investitsiya sarflari amortizatsiya ajratmalari miqdoridan oshib ketadi, ya'ni sof investitsiya ijobiy bo'ladi. Lekin amortizatsiya jamg'armalari iste'mol qilingan kapitalni qoplashga ishlatilmasligi, albatta, ishlab chiqarishning pasayishini keltirib chiqaradi. Keltirilgan dalillar ancha puxta makroi-qtisodiy o'zaro bog'liqlik borligini tasdiqlaydi.

Keyin K.Marks kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni tahlil qiladi. Uning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish sxemasini fan-tarixidagi iqtisodiy o'sishning birinchi mate-matik modeli hisoblash mumkin. Lekin uning kamchiliklari yo'q emas. Xususan, «kengaytirilgan takror ishlab chiqarish»ning bir tekisda rivojlanib borishining shartlarini aniq ko'rsatib berilmagan. Bundan tashqari, u sur'at o'zgaragan iqtisodiy o'sish-ni tahlil qiladi, bunday vaziyatda esa, o'sish Q (mahsulot miqdori) da hech qanday o'zgarish bo'lishini taqozo etmaydi. K.Marks ko'r-satib bergan iqtisodiy o'sishning zarur bo'lgan shartlari: I bo'lin-maning milliy daromadi ushbu bo'linmadagi ishchi va tadbir-korlarning ehtiyojlarini qondirish uchun II bo'linmadan sotib olinadigan iste'mol buyumlaridan ko'p bo'lishi kerak – milliy daromadning bir qismi ishlab chiqarishni kengaytirishga ketadi, ya'ni $I(v+m) > IIc$. Shunday qilib, I bo'linmaning mahsuloti yil boshidagi har ikkala bo'linmaning ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan talabidan ko'p bo'lishi kerak, ya'ni $I(c+v+m) > Ic + IIc$. Shunga muvofiq, jamiyatning barcha milliy daromadi iste'molga sarflanmaydi, ya'ni $I(v+m) + II(v+m) > II(c+v+m)$.

Takror ishlab chiqarishning bunday talqini ayrim masala-larga oydinlik kiritishda qo'llanishi mumkin. Lekin u shu qadar cheklanishlarga asoslanganki, bu undagi barcha dalillarni kuch-sizlantiradi. Yopiq iqtisodiyot: barcha mahsulotlar «me'yorl bahoda» sotiladi; har ikkala bo'linmada kapital aylanish tezligi bir xil; faqat kapitalistlar jamg'aradi; texnika taraqqiyoti yo'q; real ish haqi doimiy; bir ishchiga bo'lgan real mahsulot doimiy va boshqalar. Bundan tashqari, ikki bo'linmadan iborat bo'lgan model o'zgaruvchan real iqtisodiyotni tahlil qilishda ishonchli vosita hisoblanmaydi. Kapital buyumlarni ham iste'mol buyumlarini ham ishlab chiqaruvchi ko'pchilik

tarmoqlar – masalan, tosh ko'mir qazib olish, transport, ximiya – u yoki bu kategoriya tushunchasiga to'liq kirmaydi. Buning ustiga, bunday tarmoqlar ichida kapital va iste'mol buyumlarini kategoriyalarga bo'lish vaqti-vaqti bilan talab strukturasi o'zgarishga qarab o'zgarib turadi. Natijada kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning markscha shartlari deyarli o'z kuchini yo'qotadi. Shunday bo'lsa-da, tenglama K.Marks tizimida alohida o'rin tutadi. U iqtisodiy o'sish bir tekisda borishi mumkin emasligi, ishlab chiqarishning davriy bo'lishi to'g'risida fikr yuritishga imkon beradi.

Iqtisodiy tsikllar. K.Marks tugallangan, yaxlit iqtisodiy tsikllar nazariyasini yaratgan emas. Uningcha, inqirozlar – bu «kapitalizmning asosiy ziddiyatlarining» namoyon bo'lishidir. Xo'jalikdagi anarxiya ishlab chiqarish strukturasi bilan iste'mol strukturasi doimo mos kelmasligini keltirib chiqaradi. Rivojlanishning tsikli xarakterda bo'lishi, ortiqcha ishlab chiqarish inqirozining muqarrarligi kapitalistik iqtisodiyotga xos xis-latdir. Markscha iqtisodiy tsikllar nazariyasi uning kapital jamg'arilishi tahlili asosida ko'rilgan. Tsikli jarayon, K.Marks bo'yicha, yuksalishdan boshlanadi. Yuksalish davrida mehnatga bo'lgan talab (jamg'arish sababli) uning taklifidan oshib ketadi; ishsizlik tugatiladi va ishchi kuchining nisbatan etishmasligi ish haqining oshishiga olib keladi; natijada foyda kamayadi va jamg'arish sekinlashadi. Kapital jamg'arilishi me'yorining pasayishi yalpi talabning kamayishiga va shunga muvofiq bozor kon'yunk-turasining pasayishiga olib keladi. Bunday inqirozli vaziyatda kapital qiymati qadrsizlanadi, ishsizlik esa qaytadan ko'payadi va u ish haqining pasayishini keltirib chiqaradi. Bu hol ishlab chiqarishning foydaliligini qayta tiklaydi, jamg'arishni qayta-dan boshlash uchun sharoit yaratib beradi; inqiroz bir vaqtning o'zida ham buzadi, ham tuzatadi. Inqirozlar «hamma vaqt mavjud ziddiyatlarning faqat vaqtincha zo'rma-zo'raki hal qilinishidan, zo'rma-zo'raki portlashlardan iborat bo'lib, ular buzilgan muvo-zanatni bir lahzada tiklaydi». Inqiroz tsiklni tugallaydi va yangi navbatdagi tsikl boshlanadi. Bu tsikl davri mobaynida in-novatsiya va yangi ish joylarini tashkil etish bilan birga iqtisodiyot tarkibini qayta qurish, jamg'arish jarayonida foyda me'yorining pasayish tendentsiyasi va kapital qiymatining qadrsizlanishi, ishsizlar armiyasining ko'payishi va ish haqining pasayishi qaytadan kelib chiqquncha va inqirozli vaziyat yuzaga kelguncha davom etadi.

K.Marks Sey qonunini tanqid qiladi. Bu qonunga muvofik tovarlar taklifi avtomatik tarzda o'ziga talabni keltirib chiqaradi Boshqacha

aytganda, tovarlarni sotishdan tushgan daromad ularni sotib olish uchun xarajatga aylanadi. K Marks tovarlarni sotish (T-P) va sotib olish (P-T) aktlari makon va zamonda mos tushmasligini ko'rsatib berdi (tovar qiymati pulda saqlanadi). «Hech kim zudlik bilan sotib olishga majbur emas, chunki uning o'zi nimanidir sotgan». Demak, yalpi xarajatlar yalpi daromad-lardan kam bo'lganda ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi mumkin-ligi kelib chiqadi, ya'ni tsiklli rivojlanishga olib keladi.

K.Marksning ko'rsatib berishicha, iqtisodiy tsikllarning moddiy asosi kapitalning vaqti-vaqti bilan yangilanib turishi zarurligi hisoblanadi (har 5-10 yilda). Bunda texnika taraqqiyoti asosiy kapitalning ma'naviy eskirishi natijasida yangilanib turish muddatini qisqartirishi mumkin. Texnik kashfiyotlar va innovatsiyalar davriyligining xo'jalik jarayoniga bo'lgan ta'siri tahlili tsikllar nazariyasining keyingi rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Iqtisodiy determinizm. K.Marksning iqtisodiy nazariyasi uning ijtimoiy qarashlari bilan, ayniqsa, ijtimoiy rivojlanish kontseptsiyasi bilan bevosita bog'liq. Keyingisining shakllanishi jarayonida u uch asosiy ilmiy manbaga: Smit-Rikardoning ingliz klassik siyosiy iqtisodiga, Gegel-Feyrbaxning nemis klassik falsafasiga va frantsuz utopik sotsializmga asoslanadi. Markscha ijtimoiy rivojlanish sxemasida markaziy o'rinda iqtisodiy determinizm («tarixni materialistik tushunchasi») tura-di. K.Marks ijtimoiy rivojlanishga va uning tarixiga tatbiq etilgan determinizmning asosiy qoidalarini «Siyosiy iqtisod tanqidiga doir» asarida quyidagicha aniq va to'liq ifodalab beradi:

«Kishilar o'z hayotlarida ijtimoiy jihatdan ishlab chiqarishda muayyan, zarur o'zlarining irodalariga bog'liq bo'lmagan munosabatlarda-ishlab chiqarish munosabatlarida bo'ladilar, bu munosabatlar ularning moddiy ishlab chiqaruvchi kuchlari taraqqiyotining muayyan bosqichiga muvofiq keladi. Bu ishlab chiqarish munosabatlarining yig'indisi jamiyatning iqtisodiy tuzilmasini, real bazisini tashkil etadi, yuridik va siyosiy ustqurma shu real bazis ustiga quriladi hamda ijtimoiy ongning muayyan shakllari shu bazisga muvofiq keladi. Moddiy hayotni ishlab chiqarish usuli umuman hayotning ijtimoiy, siyosiy va ruhiy jarayonlariga sababchi bo'ladi. Kishilarning ongi ularning bor-lig'ini belgilamaydi, balki aksincha ularning ijtimoiy borlig'i ularning ongini belgilaydi. Jamiyatning moddiy ishlab chiqaruvchi kuchlari o'z taraqqiyotining ma'lum bosqichida mavjud ishlab chiqarish munosabatlariga yoki – buning yuridik ifodasigina bo'l-gan –

mulkchilik munosabatlariga zid bo'lib qoladi; ular shu payt-gacha mazkur munosabatlar bag'rida rivojlanib kelgan edi. Bu munosabatlar ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanish shakllaridan ularning kishaniga aylanadi. Ana shu vaqtda ijtimoiy inqilob davri boshlanadi. Iqtisodiy asos o'zgarishi bilan butun bir g'oyat katta ustqurmada ham ozmi-ko'pmi tezlik bilan tub o'zgarish yuz beradi... Ayrim odam haqida uning o'zi to'g'risidagi fikriga qarab xulosa chiqarish mumkin bo'lmagani singari, bunday o'zgarish davri to'g'risida ham shu davrning ongiga qarab hukm chiqarish mumkin emas. Aksincha, bu ongning sababini moddiy hayot ziddiyatlaridan, ijtimoiy ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan ishlab chiqarish munosabatlari o'rtasida bo'ladigan ixtiloflardan top-moq kerak... Burjua ishlab chiqarish munosabatlari ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining so'nggi antagonistik shakli hisoblana-di,... lekin burjua jamiyatning bag'rida rivojlanayotgan ishlab chiqaruvchi kuchlari shu bilan birga bu antagonizmni echish uchun moddiy sharoit yaratadi».

Demak, K.Marksning nazariy kontsepsiyasida ishlab chiqarish shakli o'zining maxsus xususiyatiga, o'zining ichki mantig'iga ega. Ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan yangi munosabatlar kelib chiqadi. Ishlab chiqarish munosabatlari yig'indisi jamiyatning moddiy bazisini tashkil etadi, unga jamiyat ustqurmasi: huquq, ideologiya, siyosat, din va boshqalar bog'liq bo'ladi. Huquq, siyosat, din bazis tomonidan boshqarilib turiladi. Ishlab chiqarish omillari yig'indisi jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini tashkil etadi. Industrial tizimi ishlab chiqaruvchi kuchlarining muhim elementi deb K.Marks ishlab chiqarish vositalarini, eng avvalo, mehnat qurollarini, mashina va asbob-uskunalarni hisob-lagan. Jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanishi (ya'ni hozirgi zamon tushunchasida iqtisodiy o'sish) ishlab chiqarish munosabatlarining (yoki ijtimoiy-iqtisodiy tuzumning) takomillashuvini taqozo etadi. U, o'z navbatida, ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanishiga faol aks ta'sir ko'rsatadi, iqtisodiy o'sishga imkon berishi yoki to'sqinlik qilishi mumkin. Ijtimoiy organizmning ikki tomoni o'rtasidagi o'zaro aloqa juda murakkab, ko'p qirrali va ziddiyatlidir. Iqtisodiyot yagona aniq-lovchi omil hisoblanmaydi.

Jamiyatda amal qiluvchi ijtimoiy qonunlar ishlab chiqaruvchi kuchlar bilan ishlab chiqarish munosabatlari o'rtasidagi hamda ideologik va siyosiy ustqurma bilan bazis o'rtasidagi muvofiqlik tamoyilni ifodalab beradi. Bunday muvofiqlik tamoyilning amal qilishi iqtisodiy o'sishga olib keladi, ishlab chiqarish munosabatlarining iqtisodiy

o'sishiga to'sqinlik qili-shi esa bunday tamoyilning buzilganligini bildiradi. Shu bois, K.Marks fikricha, ular ijtimoiy taraqqiyot dialektikasiga muvo-fiq o'z o'rnini boshqa progressiv ishlab chiqarish munosabatlariga bo'shatib berishi kerak.

Ijtimoiy formatsiyalar nazariyasi. K.Marksning asosiy il-miy yutuqlaridan biri shundan iboratki, u ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar, ularni tashkil etuvchi elementlar, formatsiyalarning almashuv sabablari to'g'risida ta'limot yaratdi. U uch yirik (ijti-moiy-iqtisodiy formatsiyani) ijtimoiy taraqqiyot bosqichini ko'rsatib berdi.

1. Arxaik (birlamchi) formatsiya: sinfiy jamiyatgacha bo'lgan jamoa.

2. Iqtisodiy (ikkilamchi) formatsiya: sinfiy jamiyat; xusu-siy mulkchilikka asoslangan antik, feodal va kapitalistik ishlab chiqarish usuli.

3. Kommunistik formatsiya: kishining kishi tomonidan zulm va ekspluatatsiya qilinishi muammosini hal qiluvchi sinfsiz jamiyat.

K.Marks ta'limotiga ko'ra, bir formatsiyadan ikkinchisiga o'tish ijtimoiy inqilob orqali amalga oshadi, ya'ni «kapitalizm qobig'i portlaydi», eski ishlab chiqarish munosabatlari emirilib, ijtimoiy tizimning yangi iqtisodiy bazisi shakllanadi.

Agar industrial jamiyatning dastlabki bosqichlarida kapi-talistik munosabatlar iqtisodiy o'sishni rag'batlantirsa, keyin-chalik bu munosabatlar iqtisodiy o'sishning «kishaniga» aylanadi, zamon talabiga javob bera olmaydi. Uning nazariyasiga ko'ra kapitalizm halokatga yuz tutadi. Chunki u o'zining ichki ziddiyat-larini echishga qodir emas.

Uningcha, kapitalizm o'rniga dolzarb muammolarni echa oladigan, sanoat tsivilizatsiyasi yutuqlaridan unumli foydalanish imkonini beradigan yangi, ancha takomillashgan jamiyat kelishi kerak. K.Marks ortiqcha ishlab chiqarish, ishsizlik va kambag'al-likni stixiyali bozor iqtisodiyotining muqarrar hamrohi hisob-langani bo'lsa, kelajakda bo'ladigan ancha takomillashgan iqtisodiyot esa, ijtimoiylik asosida tashkil etilgan bo'lishi, yagona reja bo'yicha ishlashi kerak. Uning tasdiqlashicha, bunday jamiyatda «oldindan ongli tarzda tuzilgan reja bo'yicha ijtimoiy ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun imkon tug'iladi».

Shu narsani qayd qilib o'tish kerakki, kapitalizmning muqarrar halokati to'g'risidagi K.Marks dalillarida asosiy narsa jamiyatdagi sinflar o'rtasida daromadlar taqsimotining bozor tamoyili buzilganligida emas, balki bu tizimning to'la ish bilan bandlikni ta'minlay olmasligi,

mustamlakadagi ekspluatatsiyaga va urishlarga bo'lgan moyilligi hisoblanadi. U, sotsializm va kommunizmni ijtimoiy jihatdan ideal hisobladi, ularni noantagonistik kommunistik jamiyatning fazalari deb atadi. K.Marks nazariyasiga binoan, kommunizm – ishlab chiqarish vositalari bir butun umumxalq mulki hisoblangan, jamiyatning barcha a'zolari ijtimoiy jihatdan batamom teng bo'lgan sinfsiz tuzum.

Ammo K.Marksning sinfsiz jamiyat ideallari tantanasiga bo'lgan qat'iy ishonchi, eng avvalo, klassik iqtisodiy maktabning sinflar nazariyasiga asoslanadi. U o'zini klassiklarning davom-chisi hisoblagan holda, haqiqatan ham, iqtisodiy o'sish muammosi bilan, xususan, farovonlikning va daromadlarning o'sishi hamda daromadlarning mehnat, kapital va er egalari o'rtasida, ya'ni sinflar o'rtasida taqsimlanish muammosi bilan shug'ullandi. Le-kin uning sinflar nazariyasidagi markaziy g'oya sinfiy kurash hisoblanadi. «Hozirga qadar o'tgan hamma jamiyatlar tarixi, – deb yozadi K.Marks, – sinflar kurashi tarixidir. Hur va qul, patritsiy va plebey, pomeschik va krepostnoy, usta va xalfa, qisqasi, zolim va mazlum o'rtasida doim antagonizm bo'lib keldi; ular har doim goh yashirin, goh ochiq bir-biriga qarshi kurash olib bordi. Bu kurash har safar butun jamiyatni inqilob asosda boshqatdan qurish bilan yoxud kurashuvchi sinflarning umumiy halokati bilan tuga-di». Markscha, o'zining kuchayib borayotgan ziddiyatlari bilan kapitalistik jamiyat ham istisno hisoblanmaydi: turmush darajasi muttasil pasayib borayotgan sanoat ishchilari sinfi kapitalizm «go'rkoviga» aylanib boradi. K.Marksning bashorati to'g'ri chiqmaganligini hayotning o'zi ko'rsatdi. Kapitalizm yangi real hayotga moslasha bildi va ancha yuqori iqtisodiy o'sishni ta'minlay oldi.

Umumiy xulosa qilib shuni aytish mumkinki, J.S.Mill va K.Marks ijodi U.Pettidan boshlangan klassik iqtisodiy maktabning yakunlanganligini bildiradi. Mazkur maktabning asosiy qoidalari quyidagilardan iborat:

1. Inson faqat o'z foydasiga, o'z ahvolini yaxshilashga in-tiluvchi kishi sifatida ko'riladi.

2. Iqtisodiy bitimda ishtirok etuvchi barcha tomonlar qonun oldida ham, shuningdek, uzoqni ko'zlab ish yuritishda ham erkin va barobar.

3. Har bir iqtisodiy sub'ekt har qanday bozordagi baho, foyda, ish haqi va renta to'g'risida to'liq ma'lumotga ega.

4. Bozor resurslarning to'la harakatini ta'minlaydi: mehnat va kapital bir zumda kerakli joyga oqib o'tishi mumkin.

5. Ish haqi bo'yicha ishchilar sonining elastikligi birdan kam emas. Boshqacha qilib aytganda, ish haqining har qanday oshishi ishchi kuchi sonining ko'payishiga olib keladi, ish haqining har qanday kamayishi esa, ishchi kuchi sonining kamayishiga olib keladi.

6. Kapitalistning birdan bir maqsadi kapitaldan kela-digan foydani maksimallashtirish hisoblanadi.

7. Mehnat bozorida pulli ish haqi mutlaq moslashuvchan bo'ladi (uning miqdori faqat talab va taklif nisbati bilan aniqlanadi).

8. Boylikni ko'paytirishning asosiy omili kapital jam-g'arilishi hisoblanadi.

9. Raqobat takomillashgan bo'lishi, iqtisodiyot esa dav-latning haddan tashqari aralashuvidan erkin bo'lmog'i kerak. Bun-day sharoitda «ko'rinmas qo'l» resurslarning optimal taqsimlanishini ta'minlaydi.

10. Kapitalizm o'rniga dolzarb muammolarni echib berishga, sanoat tsivilizatsiyasi yutuqlarini eng yaxshi shaklda realizatsiya qilishga imon beruvchi jamiyat keladi.

Tayanch iboralar

- qiymat;
- pul;
- kapital;
- kredit;
- foiz me'yori;
- «qo'shimcha qiymat»;
- «nisbiy qo'shimcha qiymat»;
- «absolyut qo'shimcha qiymat»;
- «zaruriy ish vaqti»;
- «qo'shimcha ish vaqti»;
- s;
- v;
- m;
- kapitalning uzviy tuzilishi;
- iqtisodiy tsikl;
- “qo'shimcha qiymat me'yori”;
- “foyda me'yori”;
- “ishlab chiqarish bahosi”.

Takrorlash uchun savollar

1. J.S. Mill ishlab chiqarish va taqsimot qonunlarini qanday tavsiflaydi?
2. J.S. Millning “Siyosiy iqtisod asoslari ...”da ko’zda tutilgan asosiy maqsad nima?
3. J.S. Millda “unumli mehnat”, “qiymat” kategoriyalari qanday talqin qilinadi?
4. Pul, kredit va savdo inqirozlarining o’zaro bog’liqligi nimada?
5. J.S. Mill qanday islohotlarni ilgari surgan?
6. K.Marksning bazis va ustqurma kontseptsiyalarini qanday tushunasiz?
7. K.Marks “qiymat”, “qo’shimcha qiymat” kategoriyalarini qanday talqin etadi?
8. K.Marks bo’yicha qo’shimcha qiymat ishlab chiqarish mexanizmini ko’rsatib bering?
9. K.Marks absolyut renta deganda nimani tushunadi?
10. K.Markscha takror ishlab chiqarishning o’ziga xos xususiyatlari nima?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro’yhati

- Bartenev S.A. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: «Ekono-mist», 2005.
- Jid Sh., Rist Sh. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: “Ekonomika”, 1995.
- Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. T.: «O’zbekiston», 2003.
- Islamov A., Egamov E. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. T.: “Moliya-iqtisod”, 2005.
- Kostyuk V.N. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: «Tsentr», 1998.
- Marks K. Kapital, I, II, III t.t. T.: 1955-1972.
- Mill Dj.S. Osnovi politicheskoy ekonomii i nekotorie aspekti ix prilozheniya k sotsialnoy filosofii. 3-x t. M.: Progress, 1980-1981.
- Razzoqov A. va b. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. T.: Moliya, 2002.
- Titova N.E. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: «Gumani-tarniy izdatelskiy tsentr VLADOS», 1997.
- Yadgarov Ya.S. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. M.: «INFRA-M», 2006.

MUNDARIJA

1 – mavzu. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi fanining predmeti, uslubi va Qadimgi Dunyodagi iqtisodiy ta’limotlar.....	3
2 – mavzu. O’rta asr davridagi iqtisodiy ta’limotlar.....	20
3 – mavzu. Merkantilizm.....	36
4 – mavzu. Klassik iqtisodiy maktabning vujudga kelishi.....	46
5 – mavzu. Klassik iqtisodiy maktabning rivojlanishi.....	63
6 – mavzu. Klassik iqtisodiy maktabning yakunlanishi.....	89

Islomov Abdulin Abdullaevich
Egamov Eson Egamovich

IQTISODIY
TA'LIMOTLAR TARIXI
(ma'ruzalar matni)

Muharrir
Kompyuterda sahifalovchi

Yo. Teshaboev
B. Gafurova

Bosishga ruxsat etildi 14.06.2007. Qog'oz bichimi 30x42
Hisob-nashr tabog'i 13 b.t. Adadi 100. Buyurtma № 161

“IQTISOD–MOLIYA” nashriyoti,
700084, Toshkent, Kichik xalqa yo'li ko'chasi, 7-uy

Toshkent Moliya instituti bosmaxonasida
rizografiya usulida chop etildi.
700084, Toshkent, Kichik xalqa yo'li ko'chasi, 7-uy